

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

О. Б. Комарницький

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Вид. 2-ге, доповнене і перероблене

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 94:63(477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)
К 63

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №12 від 26 жовтня 2023 р.

Рецензенти:

Завальнюк О. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАНВО України і УАІН;

Корновенко С. В., доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Чуткий А. І., доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Комарніцький О. Б.

Аграрна історія України: навч.-метод. посіб. / Вид. 2-ге, доп. і перероб. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 120 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:
URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7645>

Навчальний посібник призначений для студентів закладів вищої освіти України. Він містить програму курсу «Аграрна історія України», опорні конспекти лекцій, плани семінарських занять і методичні рекомендації до них, теми для самостійної роботи студентів, а також перелік питань, що виносяться на модульну контрольну роботу і на екзамен, глосарій термінів курсу, список рекомендованих джерел та літератури.

УДК 94:63(477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)

© Комарніцький О.Б., 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Опис навчальної дисципліни.....	8
Програма навчальної дисципліни.....	8
Структура навчальної дисципліни.....	11
Зміст лекційного курсу.....	12
Плани та методичні вказівки до семінарських занять.....	68
Теми для самостійного вивчення.....	83
Методи навчання. Методи контролю.....	86
Критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок студентів з навчальної дисципліни. Розподіл балів, які отримують студенти.....	86
Перелік тем для виконання індивідуальної навчально-дослідної роботи.....	95
Програма екзамену.....	97
Глосарій термінів, що використовується при викладанні дисципліни.....	100
Рекомендовані джерела та література.....	110

ВСТУП

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу, зокрема, здобуття Україною незалежності, процеси демократизації громадського життя призвели до посилення в суспільстві інтересу до історії, відкрили сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення досвіду державотворення. За цей час видано масу найрізноманітніших історичних праць, науково-популярних, публіцистичних, художніх творів історичного спрямування, навчальних посібників, підручників, довідників з історії України.

В останні десятиліття вийшла низка статей, окремих видань, які висвітлюють різні сторінки аграрної історії України. Вся наша історія тісно пов'язана з аграрною сферою. Починаючи з глибокої давнини, землеробство вважалось однією з найважливіших галузей людської діяльності. Саме воно сприяло становленню та розвитку відтворюючого господарства в людському суспільстві. У цьому навчальному посібнику автор намагався якнайповніше висвітлити ті етапи розвитку аграрного сектору, які характеризувалися значними трансформаціями. Вони призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, але й в житті суспільства в цілому.

Цей навчальний посібник вибіркового освітнього компоненту «Аграрна історія України» складений відповідно до освітньо-професійних програм підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» спеціальності 014 Середня освіта (Історія) за освітньо-професійними програмами «Середня освіта (Історія)», «Середня освіта (Історія та правознавство)»; спеціальності 032 Історія та археологія освітньо-професійної програми «Історія».

На вивчення курсу відводиться 120 годин (4 кредити ECTS). Попередній навчальний посібник, виданий у 2019 р., був розрахований на студентів-магістрантів. На вивчення навчальної дисципліни відводилося 14 годин лекцій, 26 годин семінарських занять і 80 годин самостійної роботи. Курс завершувався складанням заліку. Здобувачі вищої освіти бакалаврського рівня засвоюють курс аграрної історії упродовж 20 годин лекцій, 20 годин семінарських занять і 80 годин самостійної роботи. Підсумковий контроль являє собою екзамен.

Вивчення навчальної дисципліни має на меті в ході лекційних і семінарських занять, консультацій, індивідуальної та самостійної роботи студентів на основі сучасної методології, новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної науки та ознайомлення з найновішими дослідженнями історії українського селянства сформуванню цілісних, системних знань і чіткого розуміння й уявлення кожним майбутнім фахівцем ключових аспектів аграрної історії України.

Курс «Аграрна історія України» має взаємозв'язок з іншими навчальними дисциплінами навчального плану підготовки фахівців, зокрема, з історією України, всесвітньою історією, історією окремих регіонів, історіографією, історичною географією, археологією, етнографією, економічною історією, статистикою.

Програма та завдання навчальної дисципліни складається з одного модуля.

Мета навчальної дисципліни «Аграрна історія України» полягає у вивченні спільноти українського селянства з найдавніших часів і до сьогодення, реконструюванні економіки селянського господарства, архетипу селянина-українця, вивченні трансформаційних впливів (зовнішніх і притаманних соціуму внутрішніх), розвитку селянства, його ролі в історії України.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Аграрна історія України» є:

- донести до здобувачів вищої освіти поняття предмету і завдання дисципліни;
- засвоєння студентами основних теоретичних положень та важливих вузлових проблем розвитку аграрного сектору України;
- вивчення особливостей складних та суперечливих явищ та процесів її економічної історії у зв'язку зі світовою цивілізацією та формування на цій основі патріотичних переконань та поваги до загальнолюдських цінностей у майбутніх кваліфікованих фахівців – працівників аграрно-промислового комплексу;
- ознайомити молодь з теоретичними та методичними принципами пошуку, вивчення і використання джерел;
- з'ясувати економічні і соціальні чинники розвитку селянства як стану, формування його ментальності;
- домогтися засвоєння здобувачами вищої освіти історії українського селянства та внеску найвидатніших істориків у його вивчення;
- навчити студентів об'єктивності при аналізі кожного історичного джерела з історії селянства, вмінню піддати його всебічному аналізу і науковій критиці, а також використанню в практичній діяльності у школі чи науці;
- розкрити студентам основний понятійний апарат і термінологію, якими оперує дисципліна.

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- загальні закономірності аграрного розвитку України; тенденції соціально-економічного розвитку держави і, особливо, її аграрно-промислового комплексу;
- підручники, посібники, довідники та монографічну літературу з курсу;
- економічні і соціальні чинники розвитку селянства як стану, формування його ментальності;
- понятійний апарат.

Вміти:

- синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу політичну культуру;
- застосовувати отримані знання з аграрної історії України у повсякденній діяльності для орієнтації у соціально-економічному і політичному житті та оцінюванні суспільних явищ;
- самостійно осмислювати закономірності історичного розвитку сільського господарства;

- характеризувати економічні і соціальні чинники розвитку селянства як стану (війни, революції, реформи);
- аналізувати чинники формування ментальності селянства;
- узагальнювати досвід вивчення історії селянознавчих студій, селянського питання;
- оволодіти науково-термінологічними означеннями, поняттями, правильний підхід до їхнього використання.
- визначати причини еволюції форм землеволодіння й землекористування українського селянства.
- аналізувати продовольчу безпеку України;
- адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане.

Перелік компетентностей, здобуття яких гарантуватиме вивчення дисципліни

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері аграрної історії та у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та методів історичної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов
Загальні компетентності	<p>ЗК 1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.</p> <p>ЗК 2. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.</p> <p>ЗК 3. Знання та розуміння предметної області професійної діяльності.</p> <p>ЗК 4. Здатність до усної та письмової професійної комунікації державною та іноземною мовами.</p> <p>ЗК 5. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.</p> <p>ЗК 6. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.</p> <p>ЗК 7. Здатність бути критичним і самокритичним.</p> <p>ЗК 8. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації.</p> <p>ЗК 9. Здатність до креативного та критичного мислення.</p> <p>ЗК 10. Здатність приймати обґрунтовані рішення.</p> <p>ЗК 11. Навички міжособистісної взаємодії.</p> <p>ЗК 12. Здатність виявляти ініціативу та підприємливість.</p> <p>ЗК 13. Здатність свідомо та соціально-відповідально діяти на основі етичних міркувань.</p> <p>ЗК 14. Готовність до усного і письмового спілкування в економічно-діловій сфері українською мовою.</p> <p>ЗК 15. Готовність до узагальнення знань та умінь,</p>

	<p>здатність застосовувати їх на практиці.</p> <p>ЗК 16. Здатність діяти на основі етичних міркувань.</p> <p>ЗК 17. Визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків.</p> <p>ЗК 18. Здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми.</p>
<p>Спеціальні (фахові) компетентності</p>	<p>СК 1. Уміння характеризувати економічні і соціальні чинники розвитку селянства як стану (війни, революції, реформи).</p> <p>СК 2. Аналіз чинників формування ментальності селянства.</p> <p>СК 3. Узагальнення досвіду вивчення історії селянознавчих студій, селянського питання.</p> <p>СК 4. Оволодіння науково-термінологічними означеннями, поняттями, правильний підхід до їхнього використання.</p> <p>СК 5. Визначення причин еволюції форм землеволодіння й землекористування українського селянства.</p> <p>СК 6. Аналіз продовольчої безпеки України.</p> <p>СК 7. Досвід самостійної предметної діяльності – навчально-пізнавальної, аналітичної, синтетичної.</p> <p>СК 8. Здатність адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане.</p> <p>СК 9. Навички красномовства.</p> <p>СК 10. Уміння наводити переконливі аргументи в процесі розмови.</p>

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
Семестр вивчення	7
Кількість кредитів ЄКТС	4
Загальний обсяг годин	120
Кількість годин навчальних занять	40
Лекційні заняття	20
Практичні заняття	-
Семінарські заняття	20
Лабораторні заняття	-
Самостійна та індивідуальна робота	80
Форма підсумкового контролю	екзамен

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1.

Сільське господарство у найдавніші часи – 20-ті рр. XX ст.

Тема 1. Сільське господарство України у найдавніші часи.

Початкові форми рільництва. «Неолітична» революція: запровадження землеробства і скотарства. Трипільська культура. Сільське господарство у житті східних слов'ян. Селяни в Київській Русі. Соціальне становище селянства. Антифеодальна боротьба. Побут і народна творчість. Монгольська навала на Русь і селянство.

Тема 2. Аграрні відносини у XIV – першій половині XIX ст.

Землеволодіння і землекористування. Групи селян у XIV – першій половині XVI ст. Зростання податків і феодальної ренти. Розвиток сільського господарства, ремесла і промислів. Сільськогосподарське ремесло і промисли. Селянські повинності у другій половині XIV – першій половині XVII ст. Антифеодальна боротьба. Землеволодіння і землекористування наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Групи селян. Землеробство і тваринництво. Селянські промисли. Розшарування селянства. Посилення феодально-кріпосницько-феодального гніту. Селянське питання у політичних програмах. Селянські рухи.

Тема 3. Реформування аграрних відносин в другій половині XIX – на початку XX ст.

Наддніпрянська Україна напередодні реформи 1861 р. Модернізаційні процеси в Російській імперії та Україна (друга половина XIX ст.). Підготовка

реформи. Зміст і наслідки селянської реформи. Розшарування селянства. Становище селян і сільськогосподарських робітників у пореформений період. Селянський рух у пореформений період. Революційний рух у 1905 р. і українське село. Селянська боротьба у 1905-1907 рр. Столипінська аграрна реформа і її наслідки. Селянський рух у 1907-1914 рр. Селянське господарство у роки Першої світової війни.

Тема 4. Аграрні відносини в добу Української революції 1917-1920 рр. і нової економічної політики 20-х років ХХ ст.

Селянське питання напередодні аграрної революції в Україні. Аграрне питання в програмних документах українських партій. Селянський аграрний рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Центральна Рада і селянське питання. Аграрна політика у добу гетьманату і Директорії УНР. Теорія та практика вирішення аграрного питання білогвардійськими і більшовицькими режимами. Комбідівський період аграрної революції в Україні. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство. Криза сільськогосподарського виробництва і голод 1921-1923 рр. Перехід до нової економічної політики і селянство. Аграрна політика держави. Демографічна характеристика селянського населення. Індивідуальне трудове селянське господарство України. Аграрне перенаселення. Сільськогосподарська кооперація. Податкова політика держави і селянство. Селянська взаємодопомога в Україні. Комітети незаможних селян у 1922-1927 рр. Соціально-побутова інфраструктура доколгоспного села. Згорання непу.

Змістовий модуль 2.

Виробничі відносини в сільському господарстві в умовах радянської тоталітарної системи. Аграрний сектор у роки державної незалежності України.

Тема 5. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України на основі колективізації сільського господарства.

Вироблення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства. Колективізація одноосібних селянських господарств: хід та наслідки. Антиколгоспна селянська війна: характер, форми, наслідки. Здійснення політики розкуркулення: трагедія селянства. Тотальний терор проти селянства. Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки. Примірний статут сільськогосподарської артїлі. Колгоспний неонеп: суть та наслідки. Колгоспи та колгоспники у сталінській аграрній системі. Політика держави і особисті підсобні господарства. Спроба модернізації соціально-побутової сфери села у роки передвоєнних п'ятирічок та її неспроможність. Виникнення проблеми трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Аграрна реформа в ЗУНР та її крах. Аграрні відносини у західноукраїнському селі. Селянська еміграція. Іноземна аграрна колонізація. Кооперативний рух. Початок колективізації. Політика німецької окупаційної влади щодо українського села. Оподаткування та обов'язкові поставки сільгосппродукції, як система

пограбування українського селянства у часи нацистської окупації. Аграрна реформа німецько-фашистського окупаційного режиму. Соціально-побутова сфера українського села в період фашистської окупації. Патріотичний рух селянства на допомогу Червоній Армії. Вплив війни на чисельність і склад селянського населення. Українське село у перші повоєнні роки. Післявоєнний голодомор 1946-1947 рр. «Друге розкуркулення». Податковий терор проти селянства. Виселення селян України у віддалені райони СРСР. Суцільна колективізація у західноукраїнському селі. Злидні та бідування повоєнного селянства. Післявоєнна відбудова соціально-побутової сфери села. Неспроможність сталінської моделі аграрно-економічних відносин (кінець 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.). «Новий аграрний курс Микити Хрущова»: плани та реальність. «Нова аграрна політика Леоніда Брежнєва»: задум та наслідки. Продовольча програма та її крах. Аграрна політика у добу перебудови в СРСР. Індустріалізація колгоспного виробництва: досягнення та прорахунки. Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва. Особисті присадибні господарства: труднощі розвитку. Матеріальний добробут селян. Крах спроб подолання істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом (1961-1985 рр.). Малі сільські поселення і політика держави. Масова міграція та демографічна ситуація на селі у 70-80-ті роки.

Тема 6. Аграрні відносини в сучасній Україні.

Сучасний стан та перспективи розвитку аграрного сектору економіки України. Загальна характеристика основних галузей сільського господарства: а) рослинництво; б) овочівництво; в) тваринництво. Проблеми розвитку аграрного сектору. Екологічні проблеми сільського господарства. перспективні технології.

Аграрна реформа в Україні: задум та реальність. Людський капітал – основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери. Проблема технічного переоснащення сільського господарства України. Великі господарства суспільного сектору у ринкових умовах. Форми господарювання в аграрному секторі в умовах ринкової економіки. Соціальна інфраструктура в умовах змін форм власності. Соціальна сфера села на сучасному етапі. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози на майбутнє.

Тема 7. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні.

Витоки аграрної освіти і науки в Україні. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні за радянської доби. Сучасне кадрове і наукове забезпечення АПК України.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	денна форма			
	усього	у тому числі		
лекції		семінарські заняття	самостійна робота	
Сільське господарство України у найдавніші часи	4	4	-	-
Аграрні відносини у XIV – першій половині XIX ст.	24	4	4	16
Реформування аграрних відносин в другій половині XIX – на початку XX ст.	21	2	4	15
Аграрні відносини в добу Української революції 1917-1920 рр. і нової економічної політики 20-х років XX ст. Селянство Західної України у міжвоєнний період	19	4	2	13
Виробничі відносини в сільському господарстві в умовах радянської тоталітарної системи	34	2	8	24
Аграрні відносини в сучасній Україні	16	2	2	12
Сільськогосподарська освіта і наука в Україні	2	2	-	-
Разом годин	120	20	20	80

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Лекція 1

Тема: сільське господарство України у найдавніші часи (2 год.)

План

1. Початкові форми рільництва.
2. «Неолітична» революція: запровадження землеробства і скотарства.
3. Трипільська культура.
4. Сільське господарство у житті східних слов'ян.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 20, 30, 125, 150

1. Початкові форми рільництва

Розвиток сільськогосподарського виробництва на території України пов'язаний з характером взаємовідносин людей в господарському житті, типом знарядь праці та напрямом освоєння довкілля, що привело до появи первісних систем рільництва. Виникали і розширювалися форми становлення і розвитку тих галузей, які характеризують сільськогосподарське виробництво – землеробство, скотарство, городництво. Вдосконалювались не тільки засоби праці, а й технологія вирощування сільськогосподарських культур, розмноження і підвищення продуктивності худоби. Людина була змушена піклуватися про переробку сільгосппродукції, виготовлення одягу і взуття, будівництво штучного наземного житла.

Заселення людиною теренів України розпочалося приблизно 1 млн років тому: в період раннього палеоліту, який датується від появи людини до 150 тис. років тому. Перші люди (архантропи) з'явилися у Закарпатті близько 800 тис. років тому (стоянка Королево), понад 300 тисяч років тому – у Подністров'ї (Лука-Врублівецька), а потім і в інших регіонах. Всього відомо на території України понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

Первісні люди жили невеликими групами, постійно пересуваючись з місця на місце у пошуках їжі. У цей час зароджуються колективи для спільного полювання і спорудження найпростіших жител. Створюються первісні стада людей, перші форми людських об'єднань за принципом кровнородинних зв'язків.

Першими знаряддями праці були предмети ударної та ударно-ріжучої дії – чопери та чопінги (уламки каменю), ручні рубила. На стоянках знайдено також нуклеуси – кам'яні ядрища, з яких відбивали відщепи. Архантропи користувалися також дерев'яними знаряддями праці.

Наприкінці раннього палеоліту сталися великі природні зміни: зокрема, відбулося деяке підняття поверхні. Клімат став сухішим. У Європі почалося похолодання, яке особливо стало відчутним у період середнього палеоліту (мустьєрська епоха), який хронологічно охоплює 150-35 тисяч років тому. Внаслідок цього північна та більша частина Центральної Європи вкрилася шаром льоду, товщина якого сягала близько 600 метрів.

Нові природні умови змусили людину боротися за існування. Вона почала виготовляти одяг із шкур тварин, заселяти печери, будувати штучні наземні житла. Вирішальним для подальшого розвитку людини було винайдення близько 100 тис. років тому вогню.

Похолодання зумовило зменшення флори, появу нових представників фауни (мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді). Внаслідок цього збиральництво поступово поступається місцем полюванню. Мисливці почали виготовляти кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів; скребла, якими обробляли шкури тварин. Внаслідок такої еволюції у мустьєрську епоху на зміну архантропу прийшов неандерталець (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток).

Археологи виявили понад 200 поселень неандертальців: у Криму (Старосілля, Шайтан-Коба, Кік-Коба), у Середньому Подністров'ї (Хотин, Сокіл, Молодове, Кормань), у Поліссі (Чулатів, Араповичі), на Дніпрі (Кодак, Круглик, Орел), у Донбасі (Деркул, Донецьк) та ін.

35 тис. років тому завершився процес фізичного та розумового формування людини сучасного типу – homo sapiens. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають кроманьйонцем. Поява кроманьйонців хронологічно співпадає з початком пізнього палеоліту, який тривав з 35 до 10 тис. років тому. Саме в цей час посилюється похолодання. Його пік настає близько 20 тис. років тому. У зв'язку з ним швидкими темпами вдосконалюються та урізноманітнюються знаряддя праці. Кроманьйонці почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали також використовувати перші знаряддя з вкладишами (складні знаряддя), винайшли списометальний пристрій. Основним видом їхніх занять було колективне загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів. Поступово склалася спеціалізація мисливських колективів. Так, близько 20-14 тис. років тому у північно-західній частині сучасної України мисливці полювали на мамонтів, а в південно-східній – на бізонів.

Кроманьйонці, на відміну від неандертальців, вели більш осілий спосіб життя. Вони переважно оселялися на берегах річок, де будували свої житла-землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісні поселення-стоянки. Цікаво, що біля жител кроманьйонці облаштовували господарський майданчик, господарсько-сміттєві ями, ями-сховища для зберігання харчів. У середньому стоянка об'єднувала 50-60 осіб. В межах України відомо близько 800 пізньопалеолітичних пам'яток (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Київщині та ін.).

У цей час змінилися суспільні форми людського співжиття. Замість примітивного стада з'являється рід – об'єднання кровних родичів по материнській лінії на чолі з жінкою (матріархат). Невпорядковані ендегамні статеві стосунки поступаються місцем екзогамним, які забороняли шлюбні відносини всередині роду. Це, у свою чергу, змушувало людей встановлювати контакти з представниками інших родів. Відбувалося породичання родичів і

об'єднання їх у племена. Почався процес формування первіснообщинного родоплемінного ладу.

Початок мезоліту (IX-VI тис. до н.е.) збігається із закінченням льодовикового періоду (8213 р. до н.е.). У Європі встановився клімат близький до сучасного. Холоднолюбиві тварини відійшли на північ. Вкрилися лісом колишні тундри. У широколистяних лісах з'явилася сучасна фауна: вовки, лисиці, зайці, кабани, бобри, зубри, бурі ведмеді і т.д. Зникнення великих стадних тварин вимагало зміни прийомів полювання та нової зброї. Було винайдено першу «механічну зброю» дистанційної дії – лук і стріли. Людині вдалося приручити собаку, який став першою домашньою твариною. У цей час було створено і новий інструментарій для обробки дерева – долото, сокиру, тесло, виготовлялися вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з кам'яними пластинами, з'явилися наконечники для стріл з кременю. Знаряддя праці виготовлялися з рогу і кістки (гарпуни, наконечники для стріл, проколки і т.д.).

Масове винищення дичини зумовило кризу мисливства. У зв'язку з цим людина почала займатися рибальством. Першими рибальськими знаряддями були гарпуни та кошики з лози. У цей період зросла роль збиральництва (збирали їстівні рослини, ягоди, раки, молюски). В епоху мезоліту люди навчилися робити примітивні посудини: плетиво з лози обліплювалося глиною.

В Україні відомо майже 1000 пам'яток мезолітичного періоду (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба – у Криму, Гребениківська стоянка – на Одещині, Журавська – на Чернігівщині та ін.).

2. «Неолітична» революція: запровадження землеробства і скотарства

У VI-V тис. до н.е. племена, які заселяли територію України, вступили в останню фазу кам'яного віку – неоліт, що тривав до межі IV-III тис. до н.е. Ця епоха була переломною в історії людства. Англійський археолог Г.Чайлд назвав цей період «неолітичною революцією», суть якої полягала у переході від традиційного присвоюючого господарства (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворюючих форм господарювання – землеробства і скотарства. Найдавнішим матеріальним свідченням виникнення хліборобства є черепок із відбитком зернини ячменю, знайдений при розкопках ранньонеолітичного поселення у районі Чапаєвки (з 2018 р. – с. Віта-Литовська) – південної околиці теперішнього Києва.

Процес поширення землеробства відбувався не одномоментно, а тривав багато століть із суттєвими особливостями у різних місцевостях. Наприклад, у південно-західних регіонах поступово поширилися переважно відтворюючі форми господарювання, а в північно-східних більше зберігалися традиційні.

У цей час наші предки швидко освоїли зернові культури, які проникли в Європу з Близького Сходу. Однією із найперших злакових культур був ячмінь. Культивувалися також просо, пшениця, жито, вирощували городні культури – цибулю, часник та ін.

Люди одомашнили різних тварин (бика, свиню, козу, вівцю). З появою примітивного транспорту (саней та волокуш) вони почали використовувати худобу як тяглову силу.

У період неоліту люди виготовляли крем'яні сокири, великі ножі, наконечники списів з двобічною обробкою леза та долота, навчилися шліфувати, свердлити й розпилювати вироби. Зі збільшенням продукції виникла потреба її зберігати і людина винайшла керамічний посуд. Внаслідок цього поліпшилося харчування, а відтак продовжилася тривалість життя людини. В середньому її вік становив уже 30-32 роки. Крім того, у цей період на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт – тканину.

Поява землеробства, скотарства, ткацтва, винайдення кераміки, зумовили перехід людей до осілого способу життя. Вони почали будувати постійні житла. На території України виявлено близько 500 стоянок неолітичної людини (Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці, смт Саврань на Одещині).

1. Трипільська культура

Сліди трипільської культури вперше знайдено у 1893 р. київським археологом В. Хвойкою біля с. Трипілля, що на Київщині, від чого і пішла її назва.

Творці цієї культури заселяли у IV-III тис. до н.е. територію нинішніх Румунії, Молдови, Побужжя, Південної Київщини й частини Лівобережної України. На території України виявлено понад 1000 поселень трипільської культури. Більшість істориків вважають, що трипільці – це прийшли племена з Подунав'ю, які частково злилися з неолітичними племенами Буго-Дністровської культури. Головним заняттям племен трипільської культури було зернове землеробство (сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо). Крім того, текстильні залишки показують, що трипільцям були знайомі і волокнисті рослини (можливо, коноплі). Землю обробляли кам'яною чи роговою мотикою, а згодом і ралом. Жали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладишами, а зерно терли на кам'яних зернотерках. Крім того, трипільці займалися садівництвом (вирощували абрикоси, сливи, аличу), скотарством та рибальством.

Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді. Трипільці виготовляли чудовий глиняний посуд з плоским дном. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. На поливаному посуді зустрічаються схематичні малюнки свійських тварин, зображення жінок. Такі зображення збереглися в українських народних вишиванках, килимах, великодніх писанках.

Зрушення у виробництві зумовили кардинальні зміни у суспільних відносинах. Зокрема, матріархат змінився патріархатом, зароджувалися міжплемінні об'єднання; формувалася ієрархічна структура родів; зароджувалися елементи приватної власності.

У трипільців була високорозвинена житлова архітектура. Вони мешкали у глинобитних одно- та двоповерхових будівлях. Ці будівлі були згуртовані у села. Вони були розташовані колом, у центрі якого стояв громадський будинок для сходок та спільних культових обрядів. Фактично – це давні протоміста зі

значною кількістю мешканців. Навколо них розташовувалися невеличкі поселення, утворюючи округи з населенням у 15-25 тис. осіб.

2. Сільське господарство у житті східних слов'ян

Перші згадки у писемних джерел про ранньослов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е. Плінія Старшого, Тацита, Птоломея, де слов'яни фігурують під назвою венеди (венети). У творах візантійських авторів VI ст. Йордана і Прокопія Кесарійського йдеться про розпад венедської спільноти. Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існувало три гілки слов'ян – венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Зіставивши повідомлення Йордана, візантійських джерел і дані археології, вчені роблять висновки, що венеди (праслов'яни) поділились на західних (склавинів) і східних (антів) слов'ян.

Процес розселення слов'ян розпочався з V-VI ст., коли з межиріччя Дніпра і Дністра вони просунулися у придунайські землі і там поділилися на дві групи. Одна пішла на південь (на Балканський півострів), інша – вздовж течії Дунаю. Слов'яни Лівобережної України поступово заселили землі на півночі і на північному сході, до цього зайняті балтами і угро-фінами.

За даними сучасної археології, процес утворення праукраїнського етносу відбувався за такою схемою: у V-VII ст. носії пеньківської культури (анти) та склавини вирушили у південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавіни ж утворили між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки-Райковецької, яка сформувалася на базі празької (склавини) із залученням певних елементів пеньківської (анти) культури. З культурою Луки-Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми предками українців.

Основним заняттям ранніх слов'ян було землеробство. У російській історіографії XVIII – початку XX ст. була поширена думка, що у слов'ян спочатку домінували такі галузі як мисливство, рибальство і збиральництво, і лише з XI-XIII ст. ключову роль в економіці Давньоруської держави почало відігравати сільське господарство. Водночас, український історик М. С. Грушевський довів, що слов'яни завжди були хліборобами. Його теорію згодом підтримали радянські російські вчені Б. Д. Греков, С. В. Юшков та ін.

Упродовж першої половини і середини I тисячоліття н.е. у суспільному розвитку східних слов'ян сталися суттєві зміни. На цей період припадає початок другого великого суспільного поділу праці – відокремлення ремесла від сільського господарства, внаслідок чого із загальної маси хліборобсько-скотарського населення виділяються спеціалісти-ремісники, зайняті виготовленням якогось одного типу ремісничої продукції – металурги, ковалі, гончарі, ювеліри тощо.

Подальшого розвитку набула сільськогосподарська техніка. Широко почали використовувати орне знаряддя із залізним наконечником – рало, яке стало загальноновживаним інструментом. Спочатку це було знаряддя типу сохи,

здатне лише розпушувати (а не перегортати) землю, а в середині I тисячоліття н.е. воно вдосконалилося і з'являється модернізоване знаряддя типу плуга, яке було пристосоване до перегортання землі. Під час археологічних розкопок серед пам'яток матеріальної культури середини I тисячоліття достатньо часто траплялися лемеші від таких знарядь ((Пастирське городище (Черкаська обл.), Сахнівка на Пороссі, Плісненське городище (Львівська обл.), околиці м. Сміли і т. д.)). Тоді ж почали використовувати плуг з череслом, яке відрізало пласт землі у вертикальному напрямку. Такі знахідки фіксуємо біля сіл Грицівці (Тернопільська обл.), Ріпневе (Львівська обл.), Коровинці (Сумська обл.).

Плуг використовували для оранки важких степових ґрунтів. Його горизонтальний повзун з залізним лемешем підрізає корені степових трав. Саме потреба в освоєнні степової цілини і викликала появу цього типу орного знаряддя.

Давні слов'яни крім наральників для обробітку землі використовували також серпи, коси, залізні оковки заступів, мотики тощо. До повсюдного вжитку входять кам'яні жорна, які замінили собою більш примітивні зернотерки.

Слов'яни використовували різні способи вирощування зернових культур. Так, у лісовій зоні культивувалося підсічне землеробство (попіл дерев використовувався як добрива). У лісостеповій зоні використовувалася двопільна система обробітку землі. Поле оброблялося і засівалося до того часу, поки воно давало хороші врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишали на «пар» (відпочинок), натомість використовувалося інше поле. У цей час розширюється асортимент вирощуваних злаків. Активно культивувалися пшениця, жито, ячмінь, овес.

Слов'янські племена займалися також скотарством (вирощували велику рогату худобу, коней, свиней), полюванням на хутрових звірів, бортництвом. Худобу, велику і дрібну, розводили задля отримання м'яса, шкір, вовни. Як тяглову силу використовували коней і волів. Такі прадавні промисли, як збиральництво, мисливство, рибальство стають другорядними.

У першій середині I тисячоліття н.е. у східнослов'янських племен найбільшого поширення набуло індивідуальне господарювання. Тогочасні поселення склалися із житлово-виробничих комплексів, кожен з яких належав одній родині. Зокрема, біля с. Лесьок (в районі м. Черкаси) археологи дослідили невелике поселення, до якого входило три-чотири двори. Один з них, мав дев'ять об'єктів, розташованих за добре продуманою системою: велика житлова будівля, виробничі приміщення, приміщення для худоби, льох, стодола, яма для сміття. Цей двір дає повне уявлення про добре розвинуте індивідуальне господарство. Б. Д. Греков початок виникнення приватного землеволодіння відносить до VI-VII ст.; археологічні джерела підтверджують цю гіпотезу, демонструючи передумови цього процесу ще в IV-VI ст. н.е.

Господарство спільно вела велика патріархальна сім'я, в якій жили родичі декількох поколінь. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у племена.

Лекція 2

Тема: Сільське господарство в часи Русі-України і політичної роздрібненості

(2 год.)

План

1. Селяни в Київській державі.
2. Соціальне становище селянства.
3. Антифеодальна боротьба.
4. Побут і народна творчість.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 20, 30, 35, 125, 141

1. Селяни в Київській державі

Селяни мали свої дрібні господарства, які забезпечували їх існування. Вони мали свої ділянки землі, хати, основний реманент. Власне, це відрізняли їх від рабів.

Вся земля вважалася власністю держави – князя, який міг передавати її на тих чи інших умовах у володіння своїм васалам. Останні одержували право експлуатації населення земель, що потрапляли у їх володіння. Така система відносин має назву ленної, а основним шляхом її виникнення було княже пожалування (бенефіцій). Така система землеволодіння була панівною до кінця XI ст.

Виокремлюються дві форми земельного володіння:

1) великий князь жалував своїм васалам землю разом з селянами, які на ній жили;

2) князь жалував не землю, а частину зібраного продукту. За допомогою власного фіскального апарату він збирав данину з підвладного населення, після чого розподіляв її між своїми дружинниками.

В першому випадку васал набував деякої економічної самостійності, в другому – цілковито і повністю залежав від свого сеньйора-благодійника.

Певного розвитку набула сільськогосподарська техніка. Набуло повсюдного поширення рільництво із застосуванням залізного плуга. Давньоруські хлібороби користувалися переважно двома типами орних знарядь: плугом і сохою. Перший з них призначався для обробки важких ґрунтів. Його основними частинами були дерев'яний граділь, ральник із залізним наральником, чересло, відвальна полиця. Для обробки полів використовувалися коні. Щодо сохи, то вона застосовувалася для обробки полів, звільнених з-під лісу, або легких, давно освоєних ґрунтів. Таке знаряддя могло лише розпушувати, але не перегортало землю.

Землю боронували т.зв. суковаткою, пізніше – дерев'яною рамою з перехрещеними валками із дерев'яними зубцями. Городи і сади обробляли заступами, а кам'янистий ґрунт – мотиками та кайлами. Сіяли вручну, а врожай збирали залізними серпами. Траву на сіно косили залізними косами-горбушами. Транспортними засобами, що були в розпорядженні давньоруського селянина, були колісний віз та гарба. Зібраний урожай перевозили додому, після чого

його обмолочували за допомогою ціпів. Після обмолоту зерно мололи на борошно млинами з круглими кам'яними жорнами.

Щодо агротехніки, то широко проводилося угноєння. На Русі знали різні системи землеробства – вирубну, перелогову та парову з двопільною і трипільною сівозмінами. Найпоширенішою була трипільна система.

Вирощували зернові культури (жито, озима і яра пшениця, ячмінь, полба, овес, просо, гречка), бобові (горох, боби, сочевиця, вика), технічні (льон, коноплі, рижій), городні (капуста, ріпа, огірки, цибуля, часник, мак, хміль), культурні садові дерева (яблуні, вишні, сливи), певного поширення дістав виноград.

Розвивалося приселищне скотарство (вирощували велику рогату худобу, коні, вівці, свині). Допоміжними галузями були мисливство, рибальство, бортництво та ін.

2. Соціальне становище селянства

Селянське господарство Київської держави виникло і розвивалося в межах общини, яка мала назву верві. Це була уже не родова, а територіальна, сусідська община, що складалася з певної кількості родин. Водночас, у слов'ян існували досить сильні пережитки родових відносин. Зокрема, наявними були великі родинні організації – задруги, які збереглися аж до XIX ст. і склалися із кількох індивідуальних сімей, зв'язаних спільністю походження (наприклад, кілька одружених братів із своїми сім'ями разом з батьками). Вони вели спільне господарство.

У східних слов'ян абсолютно панувала общинна власність на землю. У збереженні общини були зацікавлені як феодалі, так і його підлеглі. Феодалові було вигідно мати справу не з кожним виробником, а з громадою, зв'язаною круговою порукою. Це значно полегшувало збирання податків, проведення колективних робіт, організацію збройних сил (дружини) тощо. Селянам община давала можливість об'єднувати сили для розв'язання усіх життєвих проблем.

Характеризуючи верв (тобто, общину), зазначимо, що вона мала свою територію і чітко визначені кордони. Її площі часто не охоплювали території якогось одного населеного пункту. До складу верві входили і публічні місця (корчми тощо) та землі, не зайняті забудовами (поля, лани, ліси та інші угіддя) У «Руській правді» детально регламентовано, в яких межах община несла відповідальність за ті або інші вчинки та дії (наприклад, стаття про «гоніння сліду»). Характерною рисою верві, яка визначала її суспільну функцію, була кругова порука.

Середня селянська родина з шести осіб могла обробити за один рік 8 дес. орної землі. Оскільки при двопільній чи трипільній системі половина чи третина земель кожного року залишалася під паром, нормальне господарство давньоруського селянина повинно було мати від 12 до 16 дес. Ця площа становила головну податкову одиницю в давній Русі, відому під назвою плуг (площа землі, яку можна було обробити плугом за один сезон).

Щодо феодальної експлуатації, то феодалі отримували від селян земельну ренту. В IX ст. домінувала натуральна рента (оброк продуктами), з X ст. –

відробіткова і грошова. Селян примушували виконувати різні повинності – будівельні, транспортні тощо.

Феодално залежне населення поділялося на:

- смердів (селяни, які входили у селянську общину і сплачували данину феодалові);
- закупів ((бідні селяни, які, отримавши позичку (купу) від землевласника, ставали залежними від нього));
- рядовичів ((категорія людей, які відбували феодалні повинності на підставі певного договору (ряду) з паном));
- челядь (населення феодалної вотчини у давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала);
- холопів (підневільні особи, близькі за суспільним становищем до раба).

3. Антифеодальна боротьба

Найбільш поширеними були пасивні форми антифеодальної боротьби. Селяни ухилялися від сплати данини, відмовлялися від виконання уроків тощо. Непоодинокими були втечі феодално залежних осіб. Встановлювалася кримінальна відповідальність не лише самого втікача, але й того, хто дасть йому притулок.

Найдавніші відомості про активні форми боротьби відносяться до X ст. У літописах антифеодальні виступи селян часто називалися «розбоями». Так, на сторінках «Повісті временних літ» згадується, що у 996 р. почастишали «розбої», у зв'язку з чим Володимир Святославич за порадою єпископа вдатися до спеціальних законодавчих заходів (віра за «розбій» була замінена смертною карою).

Найвищою формою боротьби були народні повстання, які на Русі вибухали по кілька разів на століття. Вони мали або характер чисто аграрних рухів, або селяни виступали разом з міським населенням. Першим свідченням у джерелах про народне був виступ древлян у 945 р., яке було викликане спробою київського князя Ігоря провести повторний збір данини у Древлянській землі. Під час повстання князя було вбито. Виступ було придушене дружиною Ігоря Ольгою. Відповіддю на повстання була реформа 946 року, яка вводила певну регламентацію у стягнення податків і повинностей.

Одним з найбільших вибухів класової боротьби в Київській Русі було народне повстання 1068-1069 рр., що охопило різні верстви населення. У 1068 р. на Русь напали половці і завдали поразки князівському союзу Ярославичів. Ізяслав і Всеволод втекли до Києва, а Святослав – до Чернігова. Кочівники загрожували безпосередньо столиці Русі. Тоді кияни зажадали від князів зброї, щоб боронити місто. Вони відмовили, побоюючись, що зброя може бути повернута проти них. Це стало поштовхом до повстання, яке окрім міського охопило ще й селянське населення. Ізяслав втік до Польщі, звідки повернувся із військом свого тестя Болеслава Сміливого. Для придушення селянського руху Ізяслав розпустив польську дружину по селах. Але боротьба продовжувалась; селяни вбивали поляків і, кінець кінцем, побоюючись втратити військо, Болеслав Сміливий повернувся на батьківщину.

4. Побут і народна творчість

Давньоруські села розташовувалися переважно вздовж річок, у місцях, зручних для ведення господарства. Вони склалися з невеличких житлових будівель (площею близько 10-15 м²), що стояли одна біля одної. За своїм характером та конструкцією житла були різні: на півночі, в лісовій зоні, переважав дерев'яний зруб; у лісостепу – глиняні хати на дерев'яному каркасі. В середині житла знаходилася глиняна піч для готування їжі та обігрівання. Крім житлової будівлі, у селянському дворі стояли господарські споруди – клуні, хліви і стайні для худоби, комори для зберігання припасів тощо.

Духовне життя селян було досить багатим і знаходило свій вияв у найрізноманітніших сторонах їх діяльності, зокрема в мистецтві. Доказом цього є великий і різноманітний набір ювелірних виробів – сережок, височних кілець, браслетів, пернів, намист. Кістяні ручки ножів, глиняні чи кам'яні прясла, глиняний кухонний посуд вкривалися орнаментом.

Селяни досконало знали і глибоко любили природу свого краю, яку населяли фантастичні істоти. У лісі жив лісовик, не так злий, як страшний, в річці чи ставку – водяник, а в полі – польові русалки і перевертні-вовкулаки. Язичницький пантеон був фантастичним відтворенням природи, що впливало насамперед з умов хліборобського виробництва. Дажбог був уособленням неба, Хорс – сонця, Перун – блискавки і грому, Велес – бог худоби. Стрибог символізував вітер, Сварог – вогонь і т. д.

Нову християнську віру запроваджували силою («Добриня хрестив мечем, а Путята – вогнем»). Тривалий час селяни дивилися на православ'я як на щось нав'язане їм згори силою. Дуже часто селянські повстання у зв'язку з цим набирали релігійного забарвлення, як захист старої, язичницької віри. Утім, запровадження християнства не привело до повної ліквідації язичницької ідеології. Наслідком цього було своєрідне поєднання нових, християнських ідей зі старими уявленнями поганських часів. Зокрема, язичницькі мотиви містять фольклорні твори, що збереглися до наших днів (русальні пісні, деякі обрядові весільні, похоронні тощо).

Значного поширення у Русі набули казки і легенди, в яких народ висловлював свої найзаповітніші мрії про подолання людиною усіх ворожих сил, про панування над стихіями (казки про килим-самольот, чоботи-скоророходи тощо) або згадував героїчні події минулих часів, славну історію своїх предків. У народному епосі знайшли своє відображення соціальні погляди давньоруського селянства. Основним мотивом його є оспівування величі і сили простого народу (образ Святогора, селянина-хлібороба Минули Селяниновича і селянського спна Іллі Муромця).

Лекції 3-4

Тема: Розклад феодално-кріпосницької системи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (4 год.)

План

1. Землеволодіння і землекористування. Групи селян.
2. Землеробство і тваринництво.
3. Селянські промисли.
4. Соціальна диференціація селянства.
5. Посилення феодално-кріпосницького гніту.
6. Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту.
7. Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 58, 62, 114, 130, 139, 153, 157, 162

1. Землеволодіння і землекористування. Групи селян

Селяни розподілялися на різні групи, підгрупи і розряди, які різнилились між собою юридичним становищем, характером і розміром повинностей та платежів, величиною наділу тощо. Основними групами селян у дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Окрему групу становили селяни, перетворені на військових поселенців. Чисельно незначними були на Україні групи удільних, заводських, кіннозаводських та інших селян, які належали різним відомствам.

Станом на 1833 р. поміщицькі селяни становили 63,8%. Вони розподілялись на дві великі підгрупи: ті, що перебували на загальному кріпосному праві, і ті, що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх, зокрема, належали певний час монастирські, старостинські, поєзуїтські, ленні та деякі інші групи правобережних селян. Найпоширенішою формою експлуатації селян була панщина.

Різноманітною за своїм складом була група державних селян (селяни, поселені на казенних і власних землях, козаки Лівобережної України, військові поселенці Харківської губернії, селяни-одводвірці, кіннозаводські селяни, колишні старостинські і монастирські селяни, іноземні колоністи, вільні хлібороби, селяни, приписані до казенних фабрик і заводів, нижчі військові чини та їх діти, євреї-землероби тощо). Найчисельнішою була група козаків Лівобережної України. Щодо іноземних колоністів, то вони поселилися у Катеринославській і Херсонській губерніях ще у другій половині XVIII ст. У порівнянні з іншими вони перебували у більш привілейованому становищі. 22 липня 1763 р. Катерина II своїм маніфестом заохочувала їх переселятися у губернії імперії. Їх забезпечували «підйомними коштами». Крім того, ті, хто осів на ціліні упродовж 30 років не сплачували податки і не виконували повинностей.

За характером своїх повинностей державні селяни поділялися на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі (платили оброк), і ті, що залишались на т.зв. господарському становищі. Остання група становила основну частину державних селян Правобережної України. Подаровані або віддані поміщикам в

орендну експлуатацію на певний час, ці селяни відбували панщину за люстраціями, інвентарями чи контрактами.

Частину державних селян України перетворили на військових поселенців. Військові поселення («аракчєєвщина») почали створюватися царським урядом у 1816 р. Ними опікувався граф О. Аракчєєв. Не маючи достатніх коштів на утримання армії, царат сподівався шляхом організації цих поселень зменшити суму військових витрат. Кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, але й утримувати 1-2 солдатів. Військові поселенці знаходилися на постійному казарменому режимі. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики з семирічного віку (кантоністи). В Україні військові поселення були у Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях. У 1857 р. на цих територіях було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення. У 1857 р. вони були скасовані.

Монопольний привілей володіти заселеною землею мали лише родові дворяни. Отримуючи утіду за цивільну та військову службу, вони ставали довічними власниками землі та селян, які на ній мешкали. Самодержавство юридично оформило особисту залежність селян, перетворивши їх на кріпаків. Прикріплені до землі та до господаря, селяни могли отримати свободу лише після сплати великого викупу.

У першій половині XIX ст. царський уряд своїми указами дозволив міщанам, купцям та державним селянам купувати незаселені землі і володіти ними. Все ж абсолютна більшість земель залишалися бути у володінні поміщиків. На Правобережжі в 40-х рр. XIX ст. у поміщиків знаходилось 75% всієї землі, у Полтавській і Чернігівській губерніях – понад 70%, на Харківщині, Катеринославщині і Херсонщині – 68%. Часто свої землі поміщички здавали в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Особливо жорстокими визискувачами бути так звані посесори, що отримували у тимчасове розпорядження державні землі із приписаними до них селянами.

Поміщицька земля розподілялася на дві частини – власне поміщицьку і селянські наділи. Поміщички часто відводили кріпакам під наділи непридатну і найбільш віддалену від села частину землі. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини, збільшення ними виробництва сільськогосподарських продуктів на ринок призводило до часткового або повного обезземелення селян, до зменшення частини землі, якою вони користувались. Напередодні аграрної реформи в губерніях Правобережної України землекористування селян становило 37% загальної площі поміщицьких земель, а на півдні України – лише 14,3%.

Земельні наділи селян були мізерними (від 1,23 дес. у Подільській губернії до 3,58 дес. – у Чернігівській). Така кількість землі не могла дати селянинові не лише засобів для оплати державних податків, а й повністю забезпечити його хлібом для прохарчування. Земельні наділи в селян були нерівномірні. Як правило, землі мав більше той селянин, у якого більше було робочої худоби. Чимало поміщицьких селян зовсім не користувалось землею (халупники) або мали лише садибу (городники).

Подібним до землекористування поміщицьких селян було землекористування в державних селян Правобережної України, що перебували на «господарському» становищі. Орендарі-посесори самовільно робили переділи землі, обмінюючи родючі селянські землі на малопридатні фільваркові. Державні селяни, які перебували на оброці, вважались особисто вільними, але вони також були прикріплені до землі і не мали права залишити її без дозволу влади. Значно краще були забезпечені землею колоністи. У них в середньому на ревізку душу припадало по 8,9 дес.

2. Землеробство і тваринництво

Форсований наступ поміщиків на селянські землі на початку ХІХ ст. не лише не сприяв подоланню господарської кризи, а дедалі її поглиблював, оскільки цей процес руйнував самі основи феодального способу виробництва (порушувався принцип наділення селянина засобами виробництва, різко падала рентабельність індивідуальних селянських господарств). Поміщицьке господарство мало натуральний характер, орієнтуючись на власні, внутрішні потреби. Досить примітивними залишалися бути знаряддя праці селян – плуг, рало, соха, серп, коса.

Селяни засівали поля вручну, а для збирання врожаю використовували серпи і коси, молотили ціпом і котками. В південних губерніях інколи хліб гарманували (по розстелених на току снопах ганяли коней).

Відсталою була і система обробітку ґрунту: трипілля на Правобережжі, перелогова система – на Лівобережжі. Все це разом взяте призвело до деградації поміщицьких господарств, неефективного екстенсивного господарювання, зниження прибутків, зростання заборгованості поміщиків.

Дошкульних ударів селянським господарствам завдавали шкідники і особливо стихійні лиха – посухи, зливи з градом, заморозки тощо. Селяни-кріпаки були незацікавлені в кращому обробітку не лише поміщицької землі, але й своїх наділів, які часто поміщики або зовсім відбирали, або насильно замінювали на непридатну землю. Поміщицькі і селянські орні землі нерідко були розташовані черезсмужжям, а це викликало примусову сівозміну на селянських наділах. Характерними явищами для кріпосницької доби були низька врожайність і періодичні неврожаї.

У першій половині ХІХ ст. з'явилося і почало розвиватися селянське промислове городництво, яке набуло найбільшого поширення поблизу міст та промислових містечок. У середині століття воно набувало певної спеціалізації. Наприклад, селяни багатьох сіл Васильківського повіту садили на продаж капусту, Чигиринського – баштани, Миргородського – часник і цибулю. Одночасно з городництвом в ряді повітів Полтавської і Чернігівської губерній селяни вирощували на продаж тютюн і коноплі. Торгівлю тютюном і прядивом прибрали до своїх рук скупники – вихідці із заможних міщан і селян. Певна частина селянських господарств почала вирощувати на продаж цукрові буряки.

Почало набувати промислового значення і селянське садівництво. Зокрема, з Харківщини чимало свіжих і сухих фруктів вивозилося в центральні губернії Росії, на Дон і Волгу. Садівництво селян Полтавської губернії відіграло

велику роль у постачанні свіжими і сухими фруктами жителів Москви і Петербурга.

Тваринництво основної частини селянських господарств, як і землеробство, зберігало натуральний характер. Продаж на базарах і ярмарках селянської худоби часто був зв'язаний із зубожінням дореформеного села. Продукти скотарства і вівчарства в селянських господарствах використовувалися як сировина для домашніх промислів (вичинка шкури, смушків, виготовлення сукна тощо), ніж продавались. Селяни, що жили близько великих міст і промислових селищ, привозили туди молоко, сир, масло, м'ясо, сало. З усіх галузей селянського тваринництва найближче до товарного виробництва стояло вівчарство. Багато селян України займалось бджільництвом, але промислове значення воно мало переважно в заможних господарствах.

Незважаючи на всі вищезазначені негаразди, у першій половині XIX ст. спостерігалася поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва. Сучасний український історик О.П. Реєнт виділив такі ознаки кризи феодально-кріпосницької системи і зародження ринкової економіки: 1) розвиток товарно-грошових відносин; 2) зростання товарності сільського господарства; 3) занепад кріпосницьких мануфактур; 4) широке заохочування найманої праці й машин на мануфактурах; 5) поширення нових сільськогосподарських технологій; 6) спеціалізація окремих районів України на виробництві певної сільськогосподарської продукції; 7) поглиблення розшарування селянства за майновою ознакою, зростання кількості вільних селян; 8) поширення експлуатації залежних селян у поміщицьких господарствах.

3. Селянські промисли

У першій половині XIX ст. досить інтенсивно поширювалися дрібні селянські промисли, що стало наслідком скасування царським урядом промислових привілеїв для дворян та надання права всім, хто бажав, влаштовувати промислові заклади.

Дрібні селянські промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво і тваринництво.

Види селянських промислів:

- 1) вироблення сукна і полотна для власних потреб, які частково продавали на місцевому ринку;
- 2) виготовлення рядовини, з якої виготовляли мішки, рибальських сіток, килимів;
- 3) смушковий промисел (смушки – шкурки ягнят у віці 1-3 доби);
- 4) селянське чинбарство або гарбарство (займалися попередньою обробкою шкіри), кушнірство (вичинка шкіри з хутром і пошиття одягу з неї);
- 5) деревообробний промисел (виготовлення коліс, возів, посуду);
- 6) добування дьоготю і смоли;
- 7) гончарний.

Основний контингент селян, що займалися промислами, був з групи оброчних (чиншових) державних селян, які користувалися деякою господарською самостійністю і особистою незалежністю. На початку 1845 р. у 6 губерніях України налічувалося 96 тис. державних селян, що займалися промислами. З них на Полтавську і Харківську губернії припадало близько 73%.

З кінця XVIII ст. після приєднання до Росії Криму і Чорноморського узбережжя зростає роль чумацького (торгово-візницького) промислу. Основними вантажами чумаків були хліб і сіль. Лише зерна чумаки доставляли у чорноморсько-азовські порти до 40 млн пудів на рік. Традиційна доставка солі чумаками до середини XIX ст. досягла 8 млн пудів щорічно. Сіль вони купували біля соляних озер у Криму, Бессарабії, а також в Бахмутському і Слоб'яносербському повітах, де було чимало випарної і кам'яної солі. Азовське узбережжя і Дон були для них головними місцями купівлі солоної, в'яленої і сушеної риби та рибних продуктів (ікра, жир, балик тощо). Вони перевозили і продавали кам'яне вугілля, продукцію цукрових і салотопних заводів. Їхні транспортні шляхи досягали Уралу і Середньої Азії. Будівництво залізниць і дальший розвиток пароплавства в пореформений період остаточно підірвали чумацький промисел.

4. Соціальна диференціація селянства

Вихідним пунктом розшарування селянства була майнова нерівність, яка поглиблювалась в період розкладу феодално-кріпосницької системи і розвитку в її надрах капіталістичних відносин. Заможна селянська верхівка, зосереджуючи в своїх руках основні засоби виробництва, все більше вдавалася до найманої праці, а зубожілі селяни, втрачаючи засоби виробництва, підтримували своє існування постійним або періодичним продажем робочої сили. Проміжне місце займало середнє селянство.

Продовжувався процес соціального розшарування серед лівобережних козаків. Незважаючи на те що царський уряд, виходячи з військових міркувань, ще в 1739 р. спеціальним указом заборонив козакам продавати свої землі, застава і продаж її набрали масового характеру.

Розшарування спостерігалось і серед державних селян, частина з яких були безземельними і займалися поденними сільськогосподарськими роботами. З річних, сезонних і поденних заробітків жили також у переважній більшості безстроково відпущені солдати, їх дружини і діти.

Місцем заробітків для селян були, крім сільського господарства, промислові підприємства міст, пристані, лісні сплави. Багато державних селян, особливо після закінчення польових робіт, наймалися на гуральні, цукроварні, вовномитні, селітроварні та інші промислові підприємства. Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук. Промислові заклади у зв'язку з своїм невеликим розміром і використанням праці кріпаків могли надати роботу лише незначній частині тих, які пропонували свої робочі руки.

Не знаходячи роботи на місці, тисячі селян відправлялись на заробітки на південь України, а також у землю Війська Донського. Основним районом виходу заробітчач була Лівобережна Україна, де особливо позначився процес розшарування селянства.

Поглибилась майнова нерівність між поміщицькими селянами. Найзаможніші кріпаки, які також зазнавали поміщицького визиску, в свою чергу вдавались до експлуатації зuboжілих селян. Чимало вихідців із панських селян ставало промисловцями, купцями, торговцями (Яхненки, Митченки, Савенки, Соломники, Єрмоленки, Макухи, Іванюти тощо).

5. Посилення феодално-кріпосницького гніту

Самодержавство юридично оформило особисту залежність селян, перетворивши їх на кріпаків. Прикріплені до землі та до господаря, селяни могли отримати свободу лише після сплати великого викупу. Поміщик надавав селянам ділянки землі, за що ті здійснювали грошові виплати (оброк) чи виконували натуральні повинності (панщина). На Лівобережжі панщина сягала 4 днів, на Правобережжі – 6, у Південній Україні – 2 дні. Частіше застосовувалося так звана «урочна» система відробітку панщини, за якою кожен кріпак отримував від поміщика завдання на день («урок»). Поміщики вважали кріпаків живим інвентарем: могли їх продати, подарувати, обміняти на речі та тварин, покарати, закатувати на смерть і т. д. Жінки й дівчата-кріпачки ставали жертвами розпусти поміщиків. У багатьох поміщицьких господарствах була запроваджена місячина (пан віднімав у кріпака земельний наділ, примушуючи обробляти лише поміщицьку землю за щомісячний продовольчий пайок). Працю селян, позбавлених землі, використовували на поміщицьких мануфактурах, сезонних сільськогосподарських роботах. Регулярна панщина доповнювалася додатковими повинностями: гвалти, або згони (гуртові сільськогосподарські роботи – від 2 до 12 днів на рік), шарварки (гуртові будівельно-ремонтні роботи – від 8 до 24 днів на рік), варта, подорожчизна (транспортування продуктів фільварку на ярмарки) та ін. Селян рекрутували до армії за розкладкою на кожне село. Користуючись необмеженими правами, поміщики віддавали в солдати насамперед тих кріпаків, які проявляли непокору.

З кінця XVIII ст. посилюється експлуатація державних селян Лівобережної і Південної України, що були на оброчному становищі. Органи царської влади змушували їх платити податки: подушне, оброк, земські (на утримання поштових шляхів, опалення і освітлення казарм та ін.) і мирські (на утримання сільського управління) побори. Крім того, оброчні державні селяни відбували цілий ряд повинностей: гужову (перевезення урядовців і казенних вантажів), шляхову (ремонт шляхів, побудова мостів, гребель), будівельну (побудова фортець, державних будинків), постоеву (харчування солдат), рекрутську.

6. Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту

Несприйняття кріпосницького гніту виливалося у протести селян. Селянські виступи мали стихійний і здебільшого локальний характер.

Селяни вірили у «доброго царя», який мав захистити їх від сваволі поміщиків. Звідси однією із найбільш поширених форм протесту були скарги цареві, губернаторам, повітовим приставам, іншим посадовим особам.

Іншими формами протесту були: відмова платити оброк, відбувати панщину та інші повинності, підпали поміщицьких маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів, втечі з маєтків, збройний опір поміщикам, їх урядовцям і військам, партизанські напади на поміщицькі маєтки, відкриті масові повстання.

7. Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків

З особливою силою масовий антикріпосницький рух розгорнувся після закінчення російсько-французької війни.

Найбільше повстання проти режиму військових поселень відбулося у Чугуєві в 1819 р., коли поселенці відмовилися косити державне сіно для полкових коней. Повстанці висунули вимогу ліквідувати військові поселення. Проти них було вислано урядові війська (2 піхотні полки і 2 гарматні сотні). Повстання тривало більше місяця, після чого було придушено. 273 повстанців засудили до страти. У 1817-1818 рр. відбулися повстання баклеївських, бузьких, у 1829 р. – шебелинських військових поселенців. Останні навіть створили органи самоврядування. Виступ військових поселенців на Катеринославщині охопив 45 тис. осіб.

Селяни у першій половині ХІХ ст. також дуже часто вдавалися до відкритих збройних виступів. Їх за цей період відбулося понад 450. Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух на Поділлі, який очолив Устим Кармалюк (Кармелюк, Карманюк). За виступи проти царської влади поміщик віддав його у солдати. Однак у 1813 р. Кармалюк втік у рідні місця, де з таких же втікачів-селян і солдатів організував повстанський загін. За період повстанської боротьби з 1813 по 1835 р. бойові загони ватажка здійснили понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки, у яких брали участь не менше 20 тис. повстанців. У 1814-1830 рр. властям вдавалося 5 разів заарештовувати і засуджувати ватажка до каторжних робіт у Сибіру. Але щораз йому вдавалося втікати. У 1835 р. Кармалюка було підступно вбито. Значні селянські повстання відбулися у 1815-1820 рр. у селах Жуківка і Стасівка Полтавської губернії. У 1818-1820 рр. продовжувалося повстання у 250 селах Південної України і Дону, де повстало близько 45 тис. селян. В Уманському повіті навесні 1826 р. підняв селян на боротьбу солдат О.Семенов. У 1832-1833 рр. селянські виступи охопили Харківщину, Чернігівщину й Херсонщину. 55 бунтів вибухнуло у відповідь на інвентарну реформу 1847-1848 рр.

Повставали і козаки. Першими на боротьбу піднялися бузькі козаки на Херсонщині (липень-вересень 1817 р.). Після придушення повстання 93 козаків було віддано до суду. У 1835 р. повстали козаки Лівобережної України, протестуючи проти реорганізації створених у період російсько-французької війни 10 лівобережних полків у регулярні армійські.

Типовим покаранням того часу було застосування «шпіцрутенів». Ця кара означала проведення засуджених через стрій солдат, у якому в залежності від рішення суду було 200, 500 чи навіть 1000 вояків. Кожен з них повинен був бити засуджених палицею («шпіцрутенами»).

Лекція 5

Тема: селянська реформа у Наддніпрянській Україні 1861 року (2 год.)

План

1. Передумови скасування кріпосного права.
2. Модернізаційні процеси в Російській імперії та Україна (друга половина XIX ст.).
3. Зміст селянської реформи.
4. Наслідки селянської реформи.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 35, 57, 62, 66, 90, 129, 132, 133, 139, 150, 157, 160

1. Передумови скасування кріпосного права

У середині XIX ст. процес розкладу кріпосницьких відносин і розвиток капіталізму значно поглибився. Підприємства з кріпацькою працею в Україні, які належали поміщикам, становили лише 5,8%. Вони не могли конкурувати з капіталістичними підприємствами, які широко застосовували машини і вільнонайману працю. Поміщицькі господарства перебували у кризовому стані. Заборгованість їх власників напередодні реформи досягла 400 млн руб. Навіть поміщики розуміли, що кріпацтво гальмує економічний і суспільний розвиток країни. Селянство, яке не хотіло миритися із своїм рабським становищем виступало проти поневолювачів, загрожуючи самодержавно-кріпосницькому ладу. Напередодні скасування кріпосного права в українських губерніях проживали 13,5 млн. осіб, з яких 5,3 млн. були поміщицькими селянами, а 5,2 млн. – державними. Залежні селяни не мали ні коштів, щоб поліпшити способи ведення своїх господарств, ні жодних громадянських прав.

Характерними рисами кризи Російської імперії у цей час були: занепад поміщицьких маєтків; посилення експлуатації селян; панування екстенсивних методів господарювання; гальмування розвитку капіталістичних процесів, стримування формування ринку вільної робочої сили, розвитку підприємництва тощо; наростання соціального напруження у суспільстві; глухе бродіння у народі, що тайло в собі загрозу широкомасштабного «селянського бунту»; посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. У 1860 р. продуктивність праці кріпака в Російській імперії була такою, як у країнах Європи зразка 1800 року, коли там панували різні форми кріпацтва.

Поряд з цим у першій половині XIX ст. спостерігалася поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на

рейки товарності та підприємництва. Сучасний український історик О.П.Реєнт виділив такі ознаки кризи феодально-кріпосницької системи і зародження ринкової економіки: 1) розвиток товарно-грошових відносин; 2) зростання товарності сільського господарства; 3) занепад кріпосницьких мануфактур; 4) широке заохочування найманої праці й машин на мануфактурах; 5) поширення нових сільськогосподарських технологій. Крім того, у цей час поглиблювалася спеціалізація окремих районів України на виробництві певної сільськогосподарської продукції. Так, на Лівобережжі розширювалися посіви тютюну і конопель для продажу, на Правобережжі – пшениці і цукрових буряків. Південь України спеціалізувався на вирощуванні товарної пшениці й розведенні овець тонкорунної породи.

Не можна не відзначити і того факту, що заснування портів на Чорному морі сприяло розвитку товарних відносин у сільському господарстві. Зміни в сільському господарстві й промисловості викликали зміни в соціальній структурі суспільства. У цей час поглиблюється розшарування селянства за майновою ознакою, зростала кількість вільних селян. Набуло поширення експлуатації залежних селян у поміщицьких господарствах. Було очевидним, що подальший розвиток господарства при збереженні кріпацтва стає неможливим.

Намагаючись зміцнити становище імперії шляхом війни, а також встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, Микола I у 1853 р. розпочав військові дії проти Туреччини. Останню підтримали Англія і Франція, які мали свої інтереси на Близькому Сході. Розрахунок на підтримку Росії Австрією і Прусією не справдився. Основним театром військових дій став Крим, де союзники висадили десант і взяли в облогу Севастополь. Війна погіршила становище українського народу, насамперед селянства тих губерній, що прилягали до театру військових дій – Катеринославської, Київської, Таврійської і Херсонської. Селяни зазнавали різних утисків, пов'язаних з постачанням армії, мобілізацією тягової сили, постоем і переходами військових частин. Реакцією на це стали масові селянські виступи. Саме тоді виникає нова форма селянського руху, яка увійшла в історію як «Київська козаччина». Поштовхом до його появи став царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення. Незабаром цей документ обрід народними чутками про те, що всі хто запишеться в ополчення, стануть козаками, будуть звільнені від кріпацтва й одержать землю. Селяни почали складати списки «вільних козаків», відмовлялися виконувати повинності і розпорядження влади, створювали органи самоврядування. «Київська козаччина» стала наймасовішим селянським рухом першої половини XIX ст. Він охопив близько 500 сіл. майже 180 тис. осіб і був придушений лише силою зброї. На Катеринославщині, Херсонщині, Харківщині, Полтавщині і Чернігівщині у 1856 р. серед селян було поширено чутки, що у Криму серед степу під наметом сидить цар і роздає селянам волю. Селяни масово рушили до Криму. Звідси назва руху – «У Таврію за волею». Урядовим військам вдалося його припинити.

У серпні 1855 р. військам антиросійської коаліції після одинадцятимісячної облоги вдалося взяти Севастополь. Після несподіваної смерті Миколи I новий

цар Олександр II вирішив припинити воєнні дії. 18 березня 1856 р. у Парижі було підписано мирний договір, який забороняв Росії мати воєнний флот на Чорному морі і будувати на його узбережжі укріплення. Гирло Дунаю та Південна Бессарабія передавалися Молдавії, яка разом з Волощиною поверталася під протекторат Туреччини.

Кримська війна, яка продемонструвала економічну і технічну відсталість кріпосницької Росії, прискорила визрівання революційної ситуації в країні, падіння кріпосницького права і проведення буржуазних реформ. Відомими є слова російського імператора, які були виголошені перед московським дворянством у березні 1856 р.: «Краще відмінити кріпосне право зверху, ніж очікувати того часу, коли воно само собою почне відмінятися знизу».

Російське дворянство мало, переважно, два погляди на скасування кріпосництва: 1) за поміщиками зберегти всю землю і право на кріпосну працю; 2) ліберали ратували за звільнення селян від кріпосної залежності з наділами за викуп. Значною популярністю користувався проект К. Кавеліна (1855 р.), у якому передбачалося звільнити селян від кріпосної залежності поступово із збереженням за ними земельних наділів та наданням права викупу їх разом із власною особою.

В українських губерніях були великі розходження в поглядах на «звільнення» селян. Так, на думку Волинського генерал-губернатора Назимова варто було звільнити селян, але без землі. Поміщики Подільської губернії переконували уряд відібрати у селян польові наділи, а залишити їм у володіння присадибні ділянки. Полтавський поміщик М. Позен рекомендував перетворити селян у наймитів і підкорити їх поміщику, наділивши при цьому їх не великими ділянками присадибної землі. Катеринославський предводитель дворянства Нечай наполягав на тому, щоб уся земля залишалась власністю поміщиків, а за відведену в користування громад землю селяни мали платити оброк або виконувати натуральні повинності.

2. Модернізаційні процеси в Російській імперії та Україна у середині XIX ст.

Як зазначалося у попередньому питанні, середина XIX ст. позначена для Російської імперії, у складі якої було 80% українських земель, глибокою кризою, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство.

За таких обставин необхідність модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою. Роль останнього переконуючого аргументу відіграла поразка Росії у Кримській війні (1853-1856), у якій гігантські людські та матеріальні ресурси імперії не подолали новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави. Загалом, модернізацію визначаємо як оновлення, удосконалення, надання

сучасного вигляду, перетворення відповідно до сучасних вимог економіки, технічне та технологічне переобладнання економічної сфери.

У світовій економіці відомі три типи модернізації:

1) піонерська модернізація, яка притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладення значних коштів у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології, найпродуктивнішу техніку;

2) органічна модернізація, яка практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона є наслідком природного розвитку капіталізму, її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються у структуру національної економіки, яка внаслідок своєї еволюції вже дозріла для їх сприйняття, засвоєння та використання;

3) наздоганяюча модернізація, яка теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів. Проте це засвоєння не є природним, органічним, оскільки стимулом для такого типу модернізації є не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно розвинутіших держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру.

Не важко з'ясувати, що російська модернізація була модернізацією третього типу. Сучасні фахівці вважають, що якби у Росії не було скасовано кріпосного права, вона б ще 50-70 років проіснувала і не зазнала голодного краху. Проте навіть реакціонери на кшталт майбутнього міністра П. Валужева змушені були констатувати, характеризуючи російську дійсність: «Згори блиск – знизу гниль». Тобто з часом подальший розвиток дедалі більше перетворювався б на агонію.

Характерними рисами наздоганяючої модернізації економіки були:

1) поява нових прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації - «революції згори»;

2) вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

3) пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформацій економічної структури держави;

4) збереження на тривалий час багатокладності, паралельне існування нового, набираючого силу укладу та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку та повністю не вичерпали свої можливості;

5) порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади,

посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління.

Як правило, наздоганяюча модернізація не створює власну гармонійну економічну модель, а повторює окремі фрагменти вже визнаних зразків, що служать своєрідними еталонами.

3. Зміст селянської реформи

У січні 1857 р. уряд створив Таємний головний комітет для розгляду проектів аграрної реформи (з січня 1858 р. – Головний комітет у селянській справі). У губерніях були створені дворянські комітети, які розробляли умови здійснення реформи на місцях. Після детального опрацювання пропозицій було підготовлено узагальнюючі документи – «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» і Маніфест, які Олександр II підписав 19 лютого 1861 р. Цей пакет документів включав три основних питання: особисте звільнення селян, наділення їх землею і порядок викупної роботи.

Загалом, «Положення» від 19 лютого 1861 р. складалося з 22 окремих законодавчих актів. Зокрема, «Положення про дворових», «Положення про викуп», «Положення про губернські та повітові щодо селянських справ установи», «Правила про порядок введення в дію Положення про селян», «Місцеві положення про поземельний устрій селян», «Правила про селян дрібнопомісних маєтків та про селян, які працювали на поміщицьких маєтках».

Законодавчі акти 1861 р. проголосили ліквідацію кріпосного права. Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові і ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися у цехи, купувати і продавати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у початкові навчальні заклади. Разом з тим, вони продовжували сплачувати подушний податок (до 1866 р.), відбувати рекрутчину, не звільнялися від фізичних покарань (до 1904 р.).

Право власності на землю залишалося за поміщиками. У користуванні селян знаходилися садиба і польовий наділ. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянами, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. Поміщики самі визначали, де надати наділ. Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього відбирали (відрізали). Ці землі називали «відрізки». Поміщики при наділенні селян землею застосовували черезсмужжя, відводячи для них клаптики найгіршої землі. У цілому внаслідок реформи українські селяни втратили понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні, 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. За користування садибою і наділом селяни повинні були відробляти панщину або платити оброк. Відносини між поміщиками і селянами регламентувалися уставними грамотами, на складання і введення в дію яких відводилися 2 роки. Для вирішення інших загальних

питань створювалися «губернські у селянських справах присутствія» й інститут мирових посередників, що формувалися з чиновників і поміщиків.

Таке становище вважалося тимчасовим. За цей термін між поміщиками і селянами підписувалася угода про викуп землі. У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову у 3 рази (за землю держава отримала 382 млн крб, при ринковій вартості – 128 млн крб). Не всі селяни могли сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава 80% потрібної суми давала селянам у борг, сплачуючи її за них поміщикам. Протягом 49 років селяни повинні були повертати державі її позику з відсотками.

У випадку общинного землекористування громадська земля розподілялася між окремими господарствами і періодично перерозподілялася. При внесенні платежів за землю діяв принцип кругової поруки. При подвірному або сімейному землекористуванні громада наділяла селян землею в постійне користування, при цьому за внесення викупних платежів відповідала кожна сім'я окремо.

Все ж, незважаючи на обмеженість і половинчастість селянської реформи, її проведення покращило життя селянства і сприяло економічному і соціально-політичному розвитку України.

Долю державних селян визначив прийнятий у 1866 р. спеціальний закон про поземельний устрій. Згідно з ним селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу повинні були сплачувати щорічний державний оброчний податок. У власність селян переходили земельні ділянки площею не більше 8 дес. у малоземельних губерніях і 15 – у багатоземельних. Загалом наділи державних селян були вдвічі більші за середні наділи кріпаків, а платежі – порівняно меншими.

Сприятливі умови для господарської діяльності отримали колоністи, у користування яких було понад 20% надільної землі, хоча вони становили лише 11,7% загальної кількості селян.

4. Наслідки селянської реформи

Реформа 1861 р. дала значний поштовх розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, зруйнувала становий характер землеволодіння й перетворювала землю на об'єкт купівлі-продажу. З 1863 по 1902 р. у ринковий обіг ввійшло понад 25 млн десятин приватновласницької землі, насамперед тієї, що належала дворянам. З 1877 по 1905 р. дворянське землеволодіння скоротилося на третину (на півдні України – на 49%). Все ж поміщицькі латифундії залишалися досить суттєвими. У 1877 р. більше половини землі належало 1,7% власників з розміром маєтку понад 1 тис. десятин. Серед них виділялися Браницькі, які володіли 167 тис. десятин землі, Потоцькі – 107 тис., Терещенко – 141 тис., Фальц-Фейн – близько 200 тис. та ін.

Реформа 1861 р. змушувала поміщиків швидко пристосовуватися до нової ситуації, впроваджувати новітню агротехніку, машини. Звідси зростав попит на сільськогосподарську техніку. Вітчизняні заводи випускали молотарки, жатки, плуги. Поміщики Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній використовували кінні та парові молотарки, сіялки, кінні граблі, багатолемішні

плуги. Загалом рівень механізації сільськогосподарських робіт у південних і правобережних губерніях України перевищував загальноросійський у 2-3 рази.

Широко запроваджувалися нові агротехнічні заходи: сівозміни з посівами кормових культур, штучні добрива, перехід до багатопільної системи землеробства. Інтенсивно розвивалися галузі харчової і переробної промисловості.

У поміщицьких господарствах застосовувалися різні методи експлуатації робочої сили. Так, у Катеринославській, Київській, Подільській, Волинській, Таврійській, Херсонській губерніях відбувся перехід до капіталістичної системи, заснованої на використанні найманої праці. На Чернігівщині залишалася система виробітків. На Полтавщині і Харківщині існувала змішана система господарювання.

У 60-90-х рр. посівні площі зросли з 11,8 млн до 17,3 млн десятин. Найбільший приріст спостерігався в експортних культурах (пшениця, ячмінь), частка яких у посівах з 1881 до 1890 р. збільшилася з 42,8 до 52,4%. Посівні площі цукрового буряка зросли з 75 тис. до 350 тис. десятин, картоплі – у 3 рази. На півдні України у 80-х рр. 200 тис. десятин було засіяно льоном. Наприкінці століття тут вже переважали посіви соняшнику.

Товарного характеру набуло тваринництво. Зросло поголів'я коней. Загальна кількість великої рогатої худоби збільшилася з 1870 по 1900 р. на 1,2 млн голів. Розвивалося молочне тваринництво. У 1886-1900 рр. експорт масла зріс з 2,6 млн до 13,5 млн крб.

В Україні окремі регіони спеціалізувалися на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції. На Правобережжі вирощували цукрові буряки та пшеницю, Лівобережжі – зерно, тютюн, картоплю, на Півдні – зернові, культивували тваринництво.

Одночасно з перетворенням феодалного землеволодіння у буржуазне поглиблювалася соціальна диференціація на селі, зростала сільська буржуазія, яка різними способами оволодівала надільними землями. Так, у 1877 р. незаможні селяни, які становили 27,4% селянських дворів, утримували лише 13,8% надільної землі, тоді як заможні селяни (куркулі) (15,8%) шляхом оренди та іншими способами володіли 30,3% такої землі. Заможне селянство володіло основною масою тяглової сили, користувалося найманою силою. Наприкінці ХІХ ст. із загальної кількості 2415,2 тис. селянських дворів до сільської буржуазії відносилися 448 тис. дворів, до середняків – близько 550 тис., до сільської бідноти – 1,5 млн.

Дрібні земельні наділи не могли забезпечити незаможним сплату податків й викупних платежів, через що селяни змушені були шукати заробітків в інших місцях. Аграрне перенаселення найбільш гостро відчувалося у Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях. Основна маса селян шукала заробітків на сільськогосподарських роботах у степових районах України, Бессарабії, на Дону, Кубані. З кінця XIX ст. почав наростати переселенський рух. З 1886 по 1905 р. з України у Сибір переселилося 535 тис. селян.

Розвиток капіталізму на селі призвів до швидкого формування сільськогосподарського пролетаріату, який у 1900 р. становив близько 1 млн осіб. Основним районом його зосередження були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. Частина сільських робітників була зайнята у цукровому виробництві на Правобережжі.

Вищезазначені тенденції у розвитку сільського господарства безперечно були позитивними. Водночас, селяни залишалися обтяжені непомірними викупними платежами, подушною податтю, поземельним податком, зберігалися натуральні повинності (дорожня, візницька).

Лекція 6

Тема: селянство у часи нової економічної політики (2 год.)

План

1. Перехід до нової економічної політики і селянство.
2. Аграрна політика держави і розвиток селянського господарства.
3. Демографічна характеристика селянського населення.
4. Індивідуальне трудове селянське господарство України.
5. Сільськогосподарська кооперація.
6. Податкова політика держави і селянство.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 7, 9, 10, 13, 16, 18-20, 22, 23, 49, 50, 70, 88, 91-94, 98, 101, 107, 109, 130, 135, 147

1. Перехід до нової економічної політики і селянство

Політика «воєнного комунізму» та економічна криза спричинили масове незадоволення більшовиками, особливо в середовищі селянства.

Голова більшовицького уряду В. І. Ленін розумів, що подальші події можуть призвести до селянської війни. Тому на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) він переконав делегатів прийняти рішення про заміну продрозкладки натуральним податком, що поклало початок переходу до нової економічної політики (непу). Неп розглядався як тактичний хід, тимчасовий відступ: непівська модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм («ленінське танго»). Розмір продподатку був удвічі менший у порівнянні з продрозкладкою, був задалегідь відомий селянинові, що посилювало його зацікавленість у підвищенні продуктивності господарства.

Селяни отримали можливість продавати надлишки своєї продукції через кооперативні організації або на ринках. Крім того, ліквідовувалася кругова порука, кожний селянин платив податки самостійно.

Однак більшовики у своїй аграрній політиці запровадили подвійні стандарти по відношенню до селян. З одного боку, вони закладали основи для розвитку господарств підприємливих селян, з іншого – влада не могла допустити вільного розвитку села на ринкових умовах, оскільки це підривало підвалини режиму. Про це свідчить те, що більшовики запровадили прогресивний принцип оподаткування: невеличкі селянські господарства, які мали менше 1 дес. посівної площі, податок не сплачували; незаможні господарства обкладалися пільговим податком, а заможні селяни, навпаки – платили підвищений продподаток.

29 листопада 1922 р. було прийнято Земельний кодекс УСРР, який визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в українському селі. Селянам надавали свободу у виборі форм землекористування: артіль, община, мир, індивідуальне господарство, хутір, відруб. Вони отримали право здавати частину землі в оренду, але не більше як на дві сівозміни; використовувати вільнонайману працю не більше трьох постійних працівників за умови, що сім'я наймача буде працювати разом з наймитами.

2. Аграрна політика держави і розвиток селянського господарства

22 травня 1922 р. сесія ВУЦВК прийняла план заходів з відбудови сільського господарства республіки, яку мали провести за рахунок оптимального співвідношення таких елементів селянського господарства, як земельна територія, капітали і праця, раціоналізована агротехніка і організований ринок. 22 листопада того ж року було оголошено декрет, за яким земля передавалася у приватне користування або в оренду селянам.

На жовтневому (1924 р.) і квітневому (1925 р.) пленумах ЦК РКП(б) було розроблено новий курс, який був націлений на використання економічних важелів і способів у регулюванні розвитку сільського господарства, стимулювання кооперації, усунення адміністративних перепон на шляху всебічного розвитку селянського господарства, піднесення його виробничих можливостей і збільшення товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників.

Основними складовими цього курсу були:

1. Надання державою селянським господарствам допомоги з ліквідації наслідків недородів.

2. Поширення землевпорядних робіт. Упродовж 1929 р. зросла площа землевпорядкованих селянських земель з 29% до 42%.. Причому з державного бюджету було покрито 50% вартості цих робіт.

3. Переселення селян на вільні землі. Упродовж 1924-1929 рр. вдалося переселити 103,2 тис. селян, насамперед з Правобережжя, яке найбільше страждало від аграрного перенаселення. 25,3% переселенців осіло на Півдні України, а решта виїхала за межі республіки.

4. Розселення великих сіл на виселки. У 1927-1928 рр. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес. 95% населення цих пунктів становили бідняки і середняки.

5. Вирощування добірного насіння. Селяни, які займалися насінництвом, звільнялися від сплати сільгосподатку. Щороку площі засіяні сортовим насінням, зростали.

6. Агрономічне обслуговування селянських господарств. З 1922 р. до 1928 р. кількість агрономів, зоотехніків, садівників тощо зросла з 1067 до 1666 спеціалістів.

7. Започаткування застосування мінеральних добрив.

8. Відновлення мережі державних та кооперативних племрозплідників. Наприкінці 1926 р. діяло 13 державних кінних заводів, 180 кооперативних кінних племрозплідників, 87 племрозплідників ВРХ, 437 племрозплідників свиней.

9. Розвиток переробної сільськогосподарської промисловості, насамперед цукрової, тютюнової, олійної галузей. З 1924 р. до 1928 р. виробництво цукру збільшилося у 2,4 рази; олії – в 1,9; тютюну – в 1,7.

10. Допомога незаможним господарствам (пільги по сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску лісоматеріалів, бюджетних асигнувань на землеустрій). Загалом ця допомога зросла з 9,4 млн крб у 1926-1927 рр. до 20,1 млн. – у 1928-1929 рр.

Така політики влади позитивно вплинула на розвиток сільського господарства. Збагнувши вигоду і зрозумівши перспективу, селянські господарства швидко відновили свою продуктивність. У 1925-1926 рр. обсяг валового сільськогосподарського продукту досягнув довоєнного рівня. Річне виробництво зерна зросло з 57,7 млн т у 1922-1925 рр. до 73,5 млн т у 1926-1929 рр. У 1927-1928 рр. валовий обсяг сільськогосподарської продукції на 6% перевищував рівень 1913 р.

Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Якщо у 1927-1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19,5%, то сільськогосподарської – лише на 6%. Це було пов'язано, насамперед, із тим, що аграрний сектор народного господарства не достатньо фінансувався у порівнянні з промисловістю. Так, у 1925/26 р. видатки на сільське господарство становили 5,1% від загального бюджету республіки, у 1926/27 р. – 6,2%, у 1927/28 р. – 4,6%; на промисловість – відповідно 17%, 20%, 21%.

3. Демографічна характеристика селянського населення

За переписом населення 1920 року в Україні нараховувалося 18,2 млн. селян. У 1926 р. у 54770 селах і хуторах мешкали понад 22 млн селян (75,8% від загальної кількості населення). Абсолютну більшість становили одноосібники (у 1921 р. – 99,95%, у 1929 р. – 94,4% від всієї кількості селян).

Щільність населення найвищою була на Правобережжя, де на 1 км² сільської місцевості проживали 73,4 особи, на Лівобережжі – 62,7, Поліссі – 46,5, на Півдні України – 37,1.

Достатньо високою була народжуваність. У 1924-1927 рр. у сільській місцевості цей показник складав 42,8 проміле. У середньому селянки народжували 7-8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. Водночас, зменшувалася смертність населення. У 1920 р. вона складала 40,3 проміле, у 1921 р. – 28,8; у 1922 р. – 35,2; у 1923 р. – 16,4%; у 1924 р. – 20,2; у 1926 р. – 19; у 1927 р. – 18,8. У результаті таких тенденцій спостерігався високий природний приріст населення. У 1923 р. він обчислювався у 17,6 проміле, у 1924 р. – 25,4, у 1925 р. – 24,4, у 1926 р. – 25,4, у 1927 р. – 24,0, у 1928 р. – 23,4.

Вікова структура селянства у середині 20-х рр. належала до т.зв. прогресивного типу для якого характерний низький відсоток старших поколінь – віком понад 50 років – 12,41%, дуже високий відсоток дітей – віком до 14 років – 38,35% і високий відсоток продуктивних груп селян віком 15-49 років – 49,24%. Таким чином, половину населення становили люди у продуктивному віці, що вказує на забезпеченість селянського господарства робочими руками з надлишком.

4. Індивідуальне трудове селянське господарство України

У 20-х рр. продуктивність праці селян була незначною, що зумовлювалося дрібними розмірами господарств і пануванням ручної праці. Крім того, можливості для розширення селянського землекористування вичерпалися.

В українському селі домінувала дільничо-черезсмужкова форма землекористування. Вона складала 64,5% селянських земель України. Близько 25% охоплювала общинна форма. Не набула популярності колективна форма господарювання. Незважаючи на всебічну підтримку держави, селянство неохоче йшло у колгоспи. Восени 1928 р. колгоспи об'єднували лише 4% селянських господарств. Незначного поширення набули хутори та відруби.

Дрібні розміри землекористування обмежували ефективне використання робочої худоби. До двох третин робочого часу коня або вола не використовувалося. У той же час робоча худоба споживала до третини наявних кормів, чим гальмувала розвиток продуктивного скотарства. З іншого боку, тяглової сили у селі зразка 20-х рр., як і в попередні десятиліття, не вистачало. У 1928 р. нараховувалося 38,7% без тяглових господарств. Наявність значної кількості безтяглих дворів серйозно гальмувала розвиток сільського господарства.

Економічно недоцільним в індивідуальному селянському господарстві, зважаючи на його розміри, було використання складних машин, зокрема тракторів. Тому дрібнотоварне виробництво переважно базувалося на ручній праці селян. Загалом, матеріально-технічна база селянського господарства була відсталою і потребувала докорінної реконструкції. Водночас, наявних капіталовкладень у сільське господарство для його реконструкції, як вже зазначалося, було недостатньо.

Дрібне і розпорошене землекористування. Відстала матеріально-технічна база, низька агрокультура мали наслідком низьку врожайність, недостатні вагомості збори зерна та іншої продукції. За основними показниками селянське господарство України значно відставало від західних країн.

5. Сільськогосподарська кооперація

У розвитку сільськогосподарської кооперації України можна виокремити три періоди: відродження (1921-1922 рр.); розвитку (1923-1926 рр.) – коли кооперація набула широкого розмаху, в цей час вона охопила біля 82% селянських господарств України; занепаду (1927-1929 рр.), коли почали здійснюватись урядом та партійним апаратом заходи із запровадження колективізації.

Курс на відродження кооперації в українському селі було взято в жовтні 1921 р., коли було прийнято декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі споживчі товариства міста і села й здійснювала закупівлю та збут продукції. Розвиткові кооперативного руху певною мірою сприяв новий Земельний кодекс, прийнятий у 1922 р.

Навесні 1922 р. в Україні утворилося акціонерне товариство «Селодопомага», якому держава виділяла певні кошти й матеріальні засоби. Воно забезпечувало на пільгових умовах селян посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом. Після ліквідації товариства, з лютого 1923 р. позичково-продовольчі операції почала виконувати Всеукраїнська спілка сільськогосподарських кооперативів «Сільський господар». Ця організація керувала великим, складним і багатогалузевим виробничо-збутовим господарством. До його складу входили і створена у 1924-1925 рр. Всеукраїнська спілка скотарської і молочної кооперації «Добробут», «Укрсільцукор», кооперативний центр птахівництва і збуту продукції «Кооптах», «Плодоспілка» (спеціалізувалася на вирощуванні, переробці і продажу фруктів та овочів).

У рамках сільськогосподарської кооперації розвивалися підприємництво, госпрозрахунок, що зрештою призводило до збільшення виробництва рослинницької і тваринницької продукції.

У середині 20-х рр. кооперація на селі стала одним з найбільших постачальників продовольства, через її товариства заготовлялося майже три чверті продовольства (зерно, продукти тваринництва).

До 1925 р. в Україні існували одночасно три основні форми кооперативних товариств – інтегральні, універсальні та фахові. До середини 20-х рр. домінували універсальні, а згодом найбільшого поширення набули фахові товариства виробничо-збутового характеру діяльності. Колгоспи (комуни, артілі, ТСОЗи), які входили до складу кооперації, не відігравали особливої виробничої ролі, хоч і переважали за своєю кількістю. До універсальних відносились і кредитні товариства, але вони мали особливий статус, входили до системи сільбанків.

Упродовж 20-х рр. ХХ ст., окрім звичайної триступеневої системи сільськогосподарської кооперації, виникли спілки фахової кооперації «Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка», «Укрсільцукор», «Насіннесоюз», «Бурякоспілка». Цим завершувалося організаційне оформлення всеукраїнської сільськогосподарської кооперації, визначилася її спеціалізація і напрями роботи.

На початку 1926 р. у складі сільськогосподарської кооперації України налічувалось 5087 спеціалізованих товариств. Разом з універсальними, яких налічувалось 4720, вони об'єднували 385 тис. селянських господарств, або 28,3% їх чисельності.

У рамках спеціалізованої кооперації України почали народжуватися підприємства переробної промисловості (млини, круподерні, маслобойні, сироварні, копильні). На кінець періоду непу в українських селах діяло близько 70 тис. різного роду невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції.

В умовах існування багатокладності (приватні селянські господарства, радгоспи, недержавні колективні господарства) сільськогосподарська кооперація набула масового характеру, причому домінувала спеціалізована кооперативна система у вигляді виробничо-збутових товариств, спілок і центральних об'єднань. У 1928 р. в Україні спеціалізована сільськогосподарська кооперація включала 7 систем із відповідними центрами. До її складу входили 1785 м'ясо-молочних товариств, 1474 – садово-городніх, 1392 – з виробництва і збуту технічних культур, 4412 – машино-тракторних, які налічували 1096,9 тис. членів. Вона юридично об'єднувала 20% усіх селянських господарств України, і, крім того, велику кількість сільських виробників, які не були її членами, але брали безпосередню участь у діяльності спеціалізованих кооперативних товариств.

Значно зросла кількість первинних кооперативних товариств – з 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р., кооперативних спілок – з 68 до 114, а питома вага селян, що брали участь в кооперації – з 8,2 до 59,9%. У кінці 1929 р. в Україні працювали 4 тис. багатофункціональних кооперативів, 691 кредитне товариство, 1191 кооператив буряководів, 390 молочарських і м'ясних кооперативів, 102 кооперативи у птахівництві та багато інших.

Загалом, сільськогосподарська кооперація наприкінці 20-х рр. об'єднувала 3 млн селянських господарств (60% від загальної кількості в УСРР).

6. Податкова політика держави і селянство

У 1923 р. в УСРР було запроваджено єдиний сільськогосподарський податок, розмір якого залежав від кількості орної землі, забезпеченості худобою та врожайності, що, у свою чергу, призводило до непропорційного оподаткування одних верств села за рахунок інших. У результаті цього майже 35% найбіднішого селянства було зовсім звільнено від податку. Заможні селяни у 1925-1926 році платили в середньому 11,03 крб податку на кожного члена сім'ї (для порівняння бідняки – лише 0,76 крб, середняки – 3,09 крб). У 1926-1927 році ставка податку ще більше зросла і становила 15,42 крб, а для бідняків знизилася до 0,22 крб.

У 1928 р. було запроваджене ще й експертне індивідуальне оподаткування. Такому виду оподаткування підлягали господарства, які займалися скупкою в перепродаж, легальною і нелегальною торгівлею, лихварством, систематично застосовували найману працю, здавали сільгоспмашини в оренду, мали механічні і водяні млини, маслобійки, круподерні, інші промислові

підприємства тощо. За рахунок експертного оподаткування заможне селянство сплатило 17% всієї суми сільгосподатку. У 1928 р. радянський уряд запровадив самооподаткування сільського населення на культурні потреби села в розмірі 30 млн крб., з яких основну частину суми мали сплатити заможні селяни.

Лекція 7

Тема: селянство Західної України у міжвоєнний період (2 год.)

План

1. Аграрна реформа в ЗУНР та її крах.
2. Аграрні відносини у західноукраїнському селі.
3. Селянська еміграція.
4. Іноземна аграрна колонізація.
5. Кооперативний рух.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 103

1. Аграрна реформа в ЗУНР та її крах

Західноукраїнське село було зруйноване у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР здійснення аграрної реформи та надання допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний Секретаріат земельних справ. Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Держсекретаріату 4 лютого 1919 р. Він передбачав викуп землі, збереження приватної власності на землю, передання великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати).

Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і було утворено нову комісію, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося забирати землі у заможних селян. Керівник Держсекретаріату земельних справ С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплату отриманих земель. Під час сесії УНРади у Станіславі 2-4 січня 1919 р. була створена земельна комісія Ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП, а також представники від селян, правників, церкви. У березні 1919 р. земельна комісія ухвалила проект земельної реформи. Кінцевий варіант розробленого законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. До підготовки аграрної реформи в ЗУНР долучилися колишні державні діячі Директорії УНР, голова Ради Державного секретаріату С. Голубович, автор Закону про землю в УНР М. Шаповал.

14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення земельний закон був, нарешті, ухвалений УНРадою. Він складався з 23 параграфів. Його положення передбачали: 1) конфіскація двірських обшарів, монастирських, церковних

земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму; 2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області; 3) першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, вдовам і сиротам військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни; 4) створення установ, які б відповідали за конфіскацію, підготовку до розподілу й розподіл землі; 5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентара; 6) перехід у державну власність лісів; виплату компенсації власникам і орендарям конфіскованих згідно з цим законом земель.

Виконання цього закону покладалося на Раду Державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб. Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Значною мірою Закон мав декларативний характер. Реформу планувалося провести після закінчення бойових дій, демобілізації військовослужбовців, повернення додому військовополонених. Крім того, не було чітко визначено час проведення реформи. Закон не містив механізму і порядку реалізації його основних положень.

2. *Аграрні відносини у західноукраїнському селі*

Після поразки визвольних змагань 1917-1920 рр. західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. До польської окупації потрапили землі Східної Галичини та Західної Волині, на яких за переписом 1931 р. проживало 5,6 млн українців. У складі Румунії українці (790 тис. осіб) мешкали у Північній Буковині, Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії. На території «Підкарпатської Русі», що ввійшла до складу Чехословаччини, проживало понад 450 тис. українців.

Загалом можна визначити такі спільні риси політики Польщі, Румунії, ЧСР: насильницька асиміляція; стримування економічного розвитку, його колоніальний характер; репресії проти діячів національно-визвольного руху; національний гніт; відмова від міжнародних зобов'язань, щодо надання автономних прав українцям.

У 1923-1926 рр. польські правлячі кола проводили політику, спрямовану на асиміляцію поневолених народів. Для здійснення цієї мети уряд Польщі поділив країну на дві господарські території: Польща «А», до якої входили корінні польські землі, і Польща «Б», що складалася переважно із західноукраїнських і білоруських земель. В останній застосовувалася політика штучного стримування соціально-економічного розвитку і повного скасування поступок національним меншинам.

Напівфеодалний гніт, величезна заборгованість, розорення, голод – такою була доля західноукраїнського селянства. У Західній Україні 52% всієї землі перебувало у руках поміщиків. 60% селянських господарств Західної України мали не більше 2 га, а 16% – зовсім не мали її. На Буковині у 1930-х роках поміщикам належало 52% всіх сільськогосподарських угідь, а на Закарпатті – 53% всієї землі.

Трудяще селянство західноукраїнських земель перебувало в постійній кабалі у поміщиків і лихварів, було приречене на перманентний голод і злидні. За даними офіційного перепису 1927 р. з кожних 100 господарств 47 були безкорівними. У цілому на західноукраїнських землях дві третини селянських господарств не мало коней або мали одного коня. Непосильним тягарем на плечі селян лягали також державні податки. У Західній Україні податки забирали у селянина від половини до двох третин усього його доходу. На Північній Буковині за час від 1924 р. до 1932 р. податки зросли майже в чотири рази.

Тяжке матеріальне становище, жорстока експлуатація, надзвичайно погані побутові умови й харчування, неналагоджене медичне обслуговування населення, незадовільно організована охорона праці й техніка безпеки на виробництві вели до частих захворювань трудящих, каліцтва, епідемії тифу, дизентерії, скарлатини та інших інфекційних хвороб, до високої смертності серед робітників і селян.

3. Селянська еміграція

Малоземелля селянства і тяжке становище всіх західноукраїнських трудящих змушували їх до пошуків кращої долі в інших країнах, до еміграції з рідної землі. Селянську еміграцію спричинили також політичний гніт і наступ католицької церкви на православну.

Головним районом еміграції українців була Східна Галичина (насамперед Бойківщина, Покуття, Лемківщина), з якої у 1919-1938 рр. виїхало понад 160 тис. осіб.

Інтенсивність еміграції у 20-30-ті рр. ХХ ст. була різною. У 1919-1925 рр. еміграційна хвиля була незначною. За цей період рідні краї покинули 47 тис. осіб. У 1926-1930 рр. вона зросла до 148 тис. осіб. У роки світової економічної кризи хвиля еміграції знову пішла на спад. У 1931-1938 рр. наплив емігрантів скоротився до 45 тис. осіб.

Загалом, за 1919-1938 рр. із західноукраїнських земель виїхало 220 тис. українців, з них у Західну Європу – прибули 74 тис. емігрантів, до Канади – 73 тис., Аргентини – 42 тис., США – 13 тис., Бразилії – 8 тис.

4. Іноземна аграрна колонізація

Уряди Польщі і Румунії, проводячи в 1920-х роках аграрну реформу, ставили за мету зміцнити в західноукраїнських землях поміщицьке землеволодіння, насадити там польських і румунських колоністів.

17 грудня 1920 р. польський сейм прийняв «історичний» закон про військову колонізацію «східних кресів», згідно з яким тут

безплатно отримували землю польські військовики. Основним регіоном поселення військових осадників було Волинське воєводство. «Кресовим законом» встановлювалось, що інваліди і солдати польської армії, які проявили себе у польсько-українській війні 1918-1919 рр., і польсько-радянській війні 1920 р., а також добровольці, котрі служили у фронтових частинах, могли одержати безкоштовно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельний матеріал і сільськогосподарський інвентар. Усі інші учасники війни, відповідно до закону, могли купити землю на пільгових умовах. Розмір плати за неї визначався вартістю 30-100 кг жита на 1 га в рік із внесенням її протягом 30 років. На початку 1923 р. міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання земельних наділів відібрало 29597 офіцерів і солдатів. Осади організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Взамін вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем.

Землі, які надавалися військовим осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі.

Польська влада розробила план колонізації Галичини, за яким передбачалося колонізувати насамперед землі вздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на Захід. Далі мала відбуватися колонізація територій навколо великих міст і вздовж залізничних шляхів, зокрема, територія вздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-60 км. У цій смузі містилися найбільші західноукраїнські міста. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень рекомендувалось на площі 27,3 тис. кв. км з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151610 нових осад з 1066320 осадниками. Всі дальші акти польського уряду на західноукраїнських землях були так чи інакше підпорядковані реалізації цього колоніального плану.

Провідний ідеолог польської націонал-демократичної партії (ендек) С. Грабський пропонував польським переселенцям (осадникам – військовим і цивільним) змінити етно-демографічну ситуацію на західноукраїнських землях на користь польської національної меншості і був переконаний, що «польська міграція об'єднає східні воєводства з національною польською територією».

Протягом всього міжвоєнного періоду польським урядом в Львівському, Станіславському, Тернопільському та Волинському воєводствах здійснювалось поселення цивільних і військових осадників. Вся державна машина від сейму й уряду до повітових властей включилася в активну колонізацію Західної України. Майже половина польських осадників, яка прибула в Східну Галичину в 1920-і – на початку 1930-х років, придбала землю в Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою, ніж у

Краківському воєводстві чи західних повітах Львівського, звідки і прийшла значна частина колоністів. Осади групувалися на 8-30 господарств кожна. Не всі польські селяни, які перебралися з Польщі і поселились у Західній Україні, налагодили тут високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання.

До кінця 1934 р. на території Тернопільського, Львівського, Станіславського та Волинського воєводств створено 77 тис. осадницьких господарств, з них 3569 господарств військових колоністів у Волинському воєводстві. Площа землі, що була парцельована для створення державних, приватних, цивільних і військових осадницьких господарств, у чотирьох воєводствах становила понад 600 тис. га.

Польський уряд за допомогою осадників зміцнював свою владу в українському селі, поглиблював соціальний антагонізм, ускладнював національні суперечності. Вони зростали у зв'язку з проведенням парцеляції, тобто розподілу поміщицької та державної землі, і комасації (з'єднання дрібних ділянок) селянських господарств, а також через ліквідацію сервітутів (право громад користуватися лісами, пасовищами, водопоями). Тільки у Волинському воєводстві 41,8 тис. селянських господарств втратили сервітути.

Парцеляція призвела до того, що разом із поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники. Велика кількість селян-поденників втратила джерело заробітку, бо тепер фільварок зменшився і не потребував всієї робочої сили, яка з кожним роком збільшувалася внаслідок зростання чисельності населення.

5. Кооперативний рух

Протистоючи економічному тиску іноземного капіталу, західноукраїнське населення створило широку мережу кооперативів. Крайове товариство «Сільський Господар» (виникло у 1898 р.) з центром у Львові, яке ставило своїм завданням піднести рівень рільництва, городництва, садівництва та пасічництва, захищало інтереси селян перед адміністративними властями. Товариство формувало зразкові господарства, закладало дослідницькі поля, розплідники фруктових дерев, розводило племінну худобу, птицю, займалося насінництвом, пропагувало мінеральні добрива та сільськогосподарські машини, заснувало ряд сільськогосподарських курсів і шкіл. У 30-ті рр. товариство перейшло до активної економічної діяльності, ставши власником промислових підприємств, учасником акціонерних кампаній і загальнодержавних експортних об'єднань, що торгували сільськогосподарською продукцією. У 1936 р. «Сільський Господар» об'єднував 60 філій, 2008 гуртків, які охоплювали майже 160 тис. членів.

Було створено низку інших товариств. Так, кредитні спілки були об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі і торгові спілки створили «Центросоюз», молочарські кооперативи об'єдналися в «Маслосоюз», дрібні міські крамарі входили до товариства «Народна торгівля». Чисельність українських кооперативів у Східній Галичині збільшилася з 580 у 1921 р. до близько 4 тис. в 1938 р.

Найпоширенішою на західноукраїнських землях була споживча кооперація, за допомогою якої селяни намагалися знизити ціни на промислові товари. У 1936 р. діяли 2,8 тис. споживчих товариств. Кредитні кооперативи допомагали селянам під час купівлі землі і тварин. Щорічно суми позик готівкою зростали. У 1935 р. ця сума становила 10 млн. злотих, у 1936 р. – 11,5 млн, у 1937 р. – 15 млн, у 1938 р. – 28 млн. Часто за допомогою кредитних коштів селяни викупляли у польських колоністів землю за цінами, вищими від ринкових. Зокрема, упродовж 1919-1934 рр. у Східній Галичині було скуплено близько 25% господарств польських осадників. Динамічно розвивалася молочарська кооперація. Фонди молочарень у 1936 р. перевищували 2,8 млн злотих. У 1928-1938 рр. збір і переробка молока зросла з 326,9 тис. до 739, 5 тис. літрів.

Загалом, кооперативи відігравали велику роль не тільки в господарській діяльності західних українців, а й у політичному житті та культурному розвитку.

Лекція 8

Тема: відновлення та консервація сталінської моделі аграрних відносин у післявоєнний період (2 год.)

План

1. Українське село у перші повоєнні роки.
2. Післявоєнний голодомор 1946-1947 рр.
3. Податковий терор проти селянства.
4. Виселення селян України у віддалені райони СРСР.
5. Суцільна колективізація у західноукраїнському селі.

Рекомендована література: 1, 3, 5, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 43, 44, 51, 91, 112, 135, 143, 156

1. Українське село у перші повоєнні роки

Протягом війни українське село зазнало величезних втрат. Одночасно з 28 тис. зруйнованих сіл були знищені майже всі машино-тракторні станції, пограбовано сільськогосподарську техніку. Так, тракторного парку залишилося 39%, а комбайнового – 40% довоєнного рівня.

Через нестачу техніки селянам доводилося використовувати коней та корів для обробітку землі, внаслідок чого майже втричі зросло навантаження на живу тяглову силу. Проте поголів'я робочої продуктивної худоби також значно скоротилося і складало лише 30% довоєнного рівня. Через надмірне навантаження і вкрай недостатню кормову базу спостерігався масовий падіж худоби. Тому людям доводилося самим впрягатися в плуг. Основний тягар сільськогосподарських робіт лягав на плечі підлітків, людей похилого віку, особливо жінок, які складали 75% трудових ресурсів. Незважаючи на це, більшовики продовжувала започатковану ще в 1920-х роках політику

перекачування коштів із села для розвитку важкої промисловості. Так, упродовж 1946-1950 рр. сільське господарство отримало лише 7% від загальних капіталовкладень у народне господарство.

Більшість сільських громадських, господарських, адміністративних об'єктів зводилася методом «народної будови» з використанням мізерних місцевих ресурсів. Село страждало від нестачі фахівців, безгосподарності багатьох голів колгоспів і районних керівників. Не мали фахової підготовки й керівники республіканського рівня, яким було доручено управління сільським господарством. Вони вбачали шляхи виходу з труднощів лише в подальшій централізації та регламентації колгоспного життя, у вигадуванні різних планів перебудови сільськогосподарського виробництва, які лише погіршували ситуацію. Так, у 1946 р. було розпочато роботи щодо освоєння заплав Дніпра, Ірпеня, Остра та інших річок.

У 1947 р. перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні широкомасштабний проект, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані агроміста з чисельністю мешканців не менше 5 тис. Проект передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких сільські мешканці отримували більшу частину продуктів харчування.

У 1948 р. розгорнулася нова кампанія з меліорації земель та осушення боліт. Утілення цього проекту мало сприяти зміцненню «кормової бази тваринництва», однак укіс трав на осушених землях лише зменшився.

Найбільшою бідою села була відсутність матеріальної зацікавленості. Вироблену продукцію радянська держава приймала за надзвичайно низькими заготівельними цінами. Виручені кошти не компенсували колгоспам навіть доставку продукції до заготівельних пунктів. За 1 кг борошна держава виплачувала колгоспам 1 коп., за 1 кг м'яса – 23 коп. Водночас у роздрібній державній торгівлі 1 кг борошна коштував 31 коп., а 1 кг м'яса – 1 крб 50 коп. Ціни на селекційне насіння в 15-20 разів перевищували ціни на вирощене.

Оплата праці в колгоспах мала символічний характер. Селяни виживали завдяки веденню присадибних господарств. Працюючи в них вечорами та ночами, вони отримували 70% своїх грошових доходів, 80% м'яса, 90% картоплі, 96% яєць. На селян, що отримували мізерні заробітки, не поширювалися соціальні гарантії. Вони позбавлялися права мати паспорт, звідси – вільно переміщуватися. Відповідно до грошової реформи селянство мало здійснювати обмін у розрахунку 1:10.

Наприкінці 1945 р. дещо розширилися посівні площі, однак республіка змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. Валовий збір хліба того року становив лише 46,9% довоєнного рівня. На початку 1950-х років річне виробництво сільськогосподарської продукції становило лише 84 % довоєнного рівня.

2. Післявоєнний голодомор 1946-1947 рр.

Відбудова важкої промисловості здійснювалася значною мірою за рахунок сільського господарства. Гострий брак капіталовкладень, техніки, добрив і робочої сили призвели до того, що врожайність зернових як і раніше

залишалася бути вкрай низькою. До цього додалася посуха, яка весною – літом 1946 р. вразила 16 областей України. Зернові та ярі культури майже цілком загинули. Загалом, врожайність зернових складала 2-3 ц/га (у 1940 р. – 14,6 ц/га, 1944 р. – 10,8 ц/га). Валовий збір зерна був у три рази меншим ніж у 1940 р. Керівники деяких областей почали звертатися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресії. До судової відповідальності було притягнуто лише за перший квартал 1947 р. 1,5 тис. голів колгоспів. 6 тис. комуністів притягнуто до партійної відповідальності. За відновленим «законом про п'ять колосків» судові органи лише у листопаді 1946 р. покарали 2313 селян. Забираючи останнє, держава добилася 60% виконання плану заготівлі зернових. Селяни ж залишались без продовольства. Як наслідок, взимку 1947 р. в Україні почався голод, який охопив 16 областей, насамперед Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Полтавську області. Від голоду померло близько 1 млн осіб, зафіксовано випадки людодства (лише у березні-червні 1947 р. – 764), майже 3 млн. хворих на дистрофію, анемію. У той же час за межі України вивозився хліб. Лише в країні Східної Європи і Франції було експортовано 1,7 млн тонн зерна у формі «братерської допомоги».

Катастрофічне становище з продовольством могли врятувати державні позички зерна. Перший секретар КП(б)У М.Хрущов неодноразово звертався по допомогу до Москви. Реакцією центру була заміна у березні 1947 р. «м'якотілого» Хрущова на більш «твердого» Кагановича. Проте мінімальну допомогу насінням і фуражним зерном все ж було надано. На посівну кампанію 1947 р. УРСР отримала позичку в розмірі 35 млн пудів.

Наслідками голоду стало: ускладнення і без того важкого процесу відбудови; скорочення трудових ресурсів села і його можливостей; падіння морального духу населення; невиконання планів п'ятирічки по відбудові сільського господарства.

3. Податковий терор проти селянства

Система оподаткування у сільській місцевості складалася з декількох видів державних і місцевих податків: сільськогосподарський, податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян, податок на коней, збори з власників транспортних засобів, власників худоби. Кожна сільська сім'я сплачувала самообкладання, кошти з якого мали йти на ремонт сільських доріг, вулиць, шкіл, лікарень тощо. Крім того, колгоспників, які мали присадибну ділянку, зобов'язували здати державі за символічну плату 220-280 літрів молока, 40-50 кг м'яса, 200-220 шт яєць, одну шкіру забитої тварини тощо. Більша частина виручених коштів йшла на сплату сільгосподатку.

У липні 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, мова в якому йшла про «збільшення ставок сільськогосподарського податку». Селяни змушені були сплачувати податки з кожної голови худоби, кількості фруктових дерев, навіть невеликої площі посівів. З прибутку до 2 тис крб. податок стягувався по 11 коп. з кожного карбованця доходу; від 2 до 3 тис. – 220 крб з

господарства і 13 коп. з кожного карбованця зверху 2 тис. крб.; від 3 до 4 тис. крб. – відповідно 350 крб і 16 коп. Загалом, розмір податку зріс у порівнянні з 1947 р. на 30%. Збільшився податковий тиск на одноосібників і колишніх колгоспників, які сплачували податки на 100% вищі, ніж господарства колгоспників. Господарства одноосібників, які не мали працездатних членів сім'ї, позбавлялися пільг, а колгоспники обкладалися у розмірі 50% нарахованого податку. Знижку на 50% отримували і господарства військовослужбовців, партизан, які загинули на війні, або пропали безвісти, в яких не було інших працездатних, крім вдів, і які мали дітей віком до 8 років.

Сплата податків стала неможливою для селян. Це призводило до того, що селяни почали продавати чи вирізувати корів та іншу худобу, вирубувати плодові дерева, згортати підсобне господарство.

У вересні 1948 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про посилення податкової роботи на організації надходження сільгосподатку», відповідно до якої збільшувалися штати уповноважених із стягнення податків. Вони отримали право обходити двори колгоспників і вимагати виконання податків, застосовуючи при цьому надзвичайні заходи.

У 1952 р. було прийнято закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», які ще більше погіршили життя селян. Вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудовні в колгоспі у грошовій та натуральній формі. Скасовувалися пільги для господарств сільських вчителів, агрономів та інших сільських спеціалістів. Загалом, сума податку у порівнянні з 1951 р. зросла у 1,5-2 рази.

4. Виселення селян України у віддалені райони СРСР

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», відповідно до якого селян, що не виконали мінімуму трудовнів (який був досить високий) і не сплатили вчасно податків, могли виселити з села. Причому, щоб посилити шантаж і залякування, рішення про виселення приймалися на зборах і сходах колгоспників, де місцеві активісти під контролем районного начальства вирішували питання про виселення тих, хто «підриває колгоспне виробництво». У 1948-1950 рр. було винесено 12 тис. «громадських вироків», а 20 тис. колгоспників України було попереджено. «Попереджені», щоб їх не виселили, писали письмові зобов'язання «надалі брати активну участь в колгоспному виробництві». Колгоспників виселяли на 8 років. Їх називали спец переселенцями або засудженими.

Виселяли селян переважно у райони Сибіру і Далекого Сходу. Так, у Тюменську область прибули 3342 особи, Іркутську – 4771, Хабаровський край – 2002, Якутію – 3273, Кемеровську область – 2458.

5. Суцільна колективізація у західноукраїнському селі

Після війни сталінський режим поставив собі за мету привести західних українців у відповідність з радянською системою та їхніми співвітчизниками. З

цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату.

Передбачалося провести примусове насадження колгоспів, фундаторами яких мали виступити бідняцькі господарства. Нарикінці 1944 р. у краї (переважно в Тернопільській області) розпочали роботу перші 24 колгоспи.

До колгоспів прикріплювалися спеціально уповноважені партійними органами особи, які здійснювали контроль за ходом колективізації. Над колгоспами запроваджувалось шефство промислових підприємств та організацій міст.

Колективізація проходила примусово, форсованими темпами. Зрозуміло, що заможні селяни та середняки не бажали вступати в колгосп і віддавати туди землю, свою худобу і реманент. Бідняки, які отримали земельні ділянки, були налаштовані більш лояльно до радянської влади, проте теж воліли вести традиційне індивідуальне господарство. Окремі селяни, не бажаючи безплатно позбутися важко нажитого майна, перед вступом у колгосп свідомо продавали свою худобу і реманент. Примусовий характер колективізації зумовив активний спротив з боку західноукраїнського селянства, який був активно підтриманий збройними формуваннями ОУН і УПА. Саме тому процес заснування колгоспів відбувався повільно. В березні 1945 р. в регіоні налічувалось лише 38 колгоспів, через рік їх кількість збільшилась до 158. Більшість з них діяла у Тернопільській та Чернівецькій областях.

Опір з боку селян був такий сильний, що радянське керівництво вимушене було відкласти на деякий час суцільну колективізацію, активізувало боротьбу по подоланню збройного опору УПА, започаткували створення сільських кооперативів, як перехідної форми до колгоспів.

Підготовка західноукраїнського села до масової колективізації передбачала створення та налагодження роботи машинно-тракторних станцій. Техніка і кадри для роботи МТС спрямовувались зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР. На початку лютого 1945 р. в краї вже працювали 152 МТС. Для вирішення проблем забезпечення тягловою силою селянські господарства створювались супряги, у які селяни об'єднувались на основі спільного користування тягловою худобою.

Починаючи з травня 1945 р., основною формою виробничої кооперації в західноукраїнському селі стали земельні громади. Вони створювались у кожному селі, де нараховувалось не менше 25 селянських господарств. У великих селах (більше 200 дворів) утворювалось кілька земельних громад.

Паралельно з цими заходами щодо заможних селянських господарств посилювався фіскальний тиск. Норми поставок сільгосппродукції для них були збільшені на 50%, на 1-3 місяці скорочені нормативні терміни їх здачі, введено підвищене оподаткування доходів господарств залежно від їх розмірів, скасовувались усі пільги. Внаслідок податкового тиску вести індивідуальне господарство стало економічно не вигідно.

У таких умовах у 1948-1949 рр. почалась суцільна колективізація. Щоб прискорити процес суцільної колективізації, радянська влада використовувала

суперечності між різними категоріями селян, у т.ч. перерозподіл земель на користь бідняцьких господарств, що неминуче породжувало напругу в стосунках між заможними та незаможними прошарками західноукраїнського села. Вступаючи в колгосп, бідняки опинялися в кращому становищі, ніж середняки. На відміну від середняків, бідняки не здавали в колгосп власні худобу та реманент. Проте пізніше, в ході роботи колгоспу, колишні середняки та бідняки брали однакову участь у розподілі доходів від господарської діяльності колгоспу. Все це породжувало конфлікти, взаємну недовіру між заможними селянами, середняками та бідняками.

Наприкінці 1940-х років процес суцільної колективізації значно пришвидшився. На початок 1948 р. нараховувалось 1762 колгоспи, станом на 1 листопада 1949 р. – вже 6098. Колективізація в західноукраїнських землях завершилась у 1950 р., охопивши 1,5 млн. (92,7 %) селянських господарств. Було створено 7200 колгоспів і 237 МТС. У середині 1951 р. колгоспи об'єднали вже понад 95 % селянських господарств.

Лекція 9

Тема: сільське господарство України на сучасному етапі (2 год.)

1. Сучасний стан та перспективи розвитку аграрного сектору економіки України.
2. Загальна характеристика основних галузей сільського господарства:
  - а) рослинництво;
  - б) овочівництво;
  - в) тваринництво.
3. Проблеми розвитку аграрного сектору.
4. Екологічні проблеми сільського господарства.
5. Перспективні технології.

Рекомендована література: 1, 2, 5, 9, 10, 12, 14, 17-22, 24, 35, 64, 65, 68, 69, 104, 115-117, 144

1. Сучасний стан та перспективи розвитку аграрного сектору економіки України

Аграрне виробництво відіграє помітну роль в економіці України. Сільськогосподарські угіддя займають 42 млн. гектарів, або 70 % загального фонду країни. 78,9 % сільськогосподарських угідь – орні землі та багаторічні насадження, 13,0 % – пасовища, 8,4 % – сіножаті. Найвища частка орних земель – у степових районах (70–80 %) і лісостеповій зоні. Пасовища зосереджені, в основному, в Карпатах, на Поліссі та в південно-східних степових областях, сіножаті – в долинах річок лісової і лісостепової зон.

Сільське господарство України є однією з найважливіших галузей економіки. Станом на 2014 р. воно забезпечувало 9,2% валової доданої вартості, у ньому використовується основних засобів вартістю понад 100

млрд.грн., господарські суб'єкти користувалися 20,6 млн. га сільськогосподарських угідь. Сільськогосподарські підприємства виробляють на 223,2 млрд.грн. валової продукції сільського господарства, у т. ч. 149,2 млрд.грн. продукції рослинництва і 74 млрд.грн. продукції тваринництва. Станом на 2018 рік агросектор займає майже 17% ВВП України і приносить майже 38% валютної виручки. У 2015 р. українські сільгоспвиробники постачали свою продукцію в 190 країн світу.

Сільськогосподарська діяльність провадиться майже на всій території країни. У сільській місцевості на початок 2014 р. проживала майже третина загальної кількості населення (31,4%). У галузі зайнято 3,49 млн. осіб із числа сільського населення.

Починаючи з 2001 р. виробництво сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах є прибутковим, рівень рентабельності у 2013 р. становив 19,3 %, а у 2014 р. склав 16,2%, що є достатньо високими показниками за останні роки. Рівень рентабельності практично завжди прибуткового рослинництва (крім кризового 2008 р.) у 2014 р. становив 22,3%, а тваринництва – 14,3%.

За рахунок власного виробництва забезпечується внутрішня потреба у зерні, цукрі, олії, картоплі, овочах, зросло споживання на одну людину молока і м'яса. Проте, в умовах мінливого зовнішнього середовища, інтеграції до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації розвиток аграрного сектора економіки є надзвичайно важливим і перед галуззю постають нові проблеми, від оперативності і ефективності вирішення яких залежать подальші перспективи її розвитку.

Значним бар'єром для успішного розвитку і функціонування аграрного сектору в Україні є недосконалість нормативно-правових актів щодо аграрної політики держави. Тому їх необхідно переглянути і сформуванню правову базу, яка б захищала інтереси виробників сільськогосподарської продукції. Особливістю функціонування організаційно-правового механізму підтримки розвитку аграрного сектора сьогодні в Україні є те, що, з одного боку, відсутнє в повному обсязі фінансове забезпечення законів, що приймаються, а з іншого – невиконання вже прийнятих законів та інших нормативно-правових актів, тобто низька виконавча дисципліна в державних органах влади. З 1 липня 2021 р. було скасовано дію мораторію на продаж землі сільгоспризначення. Також на окремі види агропродукції введено ставку ПДВ 14%.

Значну роль повинна відігравати інноваційна діяльність. Пріоритетним напрямом інноваційної діяльності в аграрному секторі є впровадження найбільш перспективних агротехнологій і на цій основі підвищення продуктивності виробництва з метою зниження витрат на одиницю продукції та зміцнення її конкурентоспроможності на внутрішньому і світовому ринках.

2. Загальна характеристика основних галузей сільського господарства:

а) рослинництво

Сільське господарство складається з рослинництва і тваринництва. За вартістю продукції рослинництво перевищує тваринництво.

Рослинництво включає вирощування зернових, технічних, кормових, овочевих, баштанних культур і картоплі, садівництво, виноградарство і квіткарство.

Провідні культури в землеробстві – зернові: озима і яра пшениця, жито, озимий і ярий ячмінь, кукурудза, овес, гречка, просо та рис.

Основна зернова культура України – озима пшениця. Основні райони її вирощування – Лісостеп і північні райони Степу. Яра пшениця має нижчу врожайність у порівнянні з озимою, її посіви розміщені головним чином у степових районах України з більш суворими зимовими умовами, де практично відсутній постійний сніговий покрив.

Цінною продовольчою культурою є озиме жито. Основні райони його вирощування – Полісся і захід Лісостепу. Овес поширений у тих самих районах, що й жито, і служить допоміжною зернофуражною культурою.

Ячмінь – друга за розмірами площ посівів зернова культура України. Ярий ячмінь вирощують на Поліссі, озимий – у південній частині Степу та в передгірних районах Криму.

Третє місце в Україні за площею посівів посідає кукурудза. Найкращі умови для її вирощування – північний і центральний Степ, південь Лісостепу.

Значні площі в Україні відводяться під гречку. Найбільші посіви гречки зосереджені у Поліссі, а також частково у Лісостепу.

Просо переважно вирощують у Лісостепу і Степу.

Рис як продовольчу культуру вирощують на поливних землях у Миколаївській, Херсонській областях та в Криму.

Зернове господарство відіграє важливу роль в аграрному секторі України, забезпечуючи стабільне постачання населення хлібом і хлібобулочними виробами, а також сировиною для промислової переробки.

За рівнем виробництва зерна Україна посідає одне з провідних місць у світі. На світовому ринку зерна, в середньому за останні 10 років, Україна зайняла одинадцяте місце по виробництву пшениці та сьоме місце по виробництву ячменю. Певний ріст даних показників розпочався в 2000 р., внаслідок чого Україні вдалося по виробництву пшениці увійти у чільну десятку, а по виробництву ячменю – у чільну сімку. Порівнюючи валове виробництво основних сільськогосподарських культур з Країнами Євросоюзу та Росією, Україна поступається Німеччині, Франції, а також Росії, сільськогосподарські угіддя якої в рази перевищують українські.

Виробництво, переробка і експорт зерна в Україні дають суттєві грошові надходження до бюджету і є важливими сферами працевлаштування населення країни. Крім того, зернова галузь країни має суттєвий потенціал розвитку, пов'язаний, перш за все, з наявністю багатих земельних ресурсів і достатньої кількості кваліфікованої робочої сили.

Технічні культури досить різноманітні: соняшник, цукровий буряк, льон, хміль, тютюн.

Соняшник займає близько двох третин усієї площі технічних культур (2,1 млн. га). Основні площі соняшнику зосереджені в степовій зоні та на півдні лісостепової. Найвища концентрація посівів спостерігається у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій областях.

Важливе місце з-поміж технічних культур займають цукрові буряки, що використовуються для виробництва цукру. Основними регіонами вирощування цукрових буряків є області Лісостепу, північного Степу, південної частини Полісся. Порівняно великі площі серед інших технічних культур займає льон-довгунець. Райони його вирощування – Чернігівська, Житомирська, Рівненська, Волинська, Сумська, Львівська та Івано-Франківська області.

У південних районах України вирощують рицину, олія якої широко використовується в авіаційній, парфумерній, медичній, шкіряній та інших галузях. Платанції тютюну поширені в Криму, Придністров'ї та Закарпатті. Для потреб пивоварної, дріжджової та хлібопекарської промисловості використовують хміль. Цю культуру вирощують здебільшого у Житомирській, Рівненській областях.

Картопля та інші овочі – цінні, багаті на вітаміни продукти харчування, які є сировиною для харчової промисловості і цінним кормом. За обсягом виробництва картопля посідає друге місце після зерна і використовується як продукт харчування, для технічної переробки на спирт, крохмаль, патоку і як корм для тварин. Основні райони виробництва картоплі – Полісся і Лісостеп України, а також передмістя великих міст.

У 2016 р. Україна зібрала найбільший урожай зернових за попередній період 66 млн т. Минулорічний показник перевищено майже на 6 мільйонів тонн. У 2016 р. також встановлено рекордні показники по врожайності зернових: пшениця – 42,1 ц/га, жито – 27,3 ц/га, кукурудза – 66 ц/га, горох – 31,3 ц/га. У 2019 р. збір зернових склав 75 млн т, а соняшнику – 15 млн.

б) овочівництво

Овочівництво поширене по всій території України і має в основному азонльний характер. Найбільша концентрація посівів овочевих культур характерна для господарств, розташованих навколо великих міст, для забезпечення населення свіжою продукцією. На Поліссі, наприклад, вирощують переважно огірки, моркву, столовий буряк, капусту, у Лісостепу – огірки, помідори, цибулю, у Степу – помідори, перець, баклажани.

Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва є садівництво та виноградарство. Різні райони України спеціалізуються на вирощуванні різних плодів.

Основні масиви яблунь і груш розташовані в Лісостепу і на Поліссі, а вишень, слив, абрикос, черешень, персиків, горіхів – у Степу.

У центральних і південних областях черешні, горіхи, абрикоси та інші плодіві дерева ростуть у виснажених лісосмугах, уздовж автошляхів, у лісах. Останнім часом кількість плодівих насаджень зростає на дачних ділянках навколо міст.

Великі плантації винограду розташовані на півдні країни і в Закарпатті. Близько 80 % усіх площ виноградників зосереджено в Херсонській, Одеській областях та в Криму. Високоякісні європейські сорти вирощують у південній частині Криму.

В Україні вирощують також лікарські рослини. Головним районом вирощування є Крим.

Україна входить у першу десятку світових лідерів за валовим виробництвом овочевої і баштанної продукції, а у розрахунку на душу населення займає дев'яте місце у світі. Проте серед 20-ти передових країн світу Україна посідає лише 18-те місце за рівнем урожайності. Генетичний потенціал вітчизняних сортів і гібридів використовується лише на 30 відсотків.

Перехід овочівництва до ринкових умов супроводжується зменшенням виробництва овочів у сільськогосподарських підприємствах та збільшенням його у населення, де сконцентровано близько 90 відсотків виробництва овочів.

Якщо у 90-х роках сільськогосподарськими підприємствами вироблялося 71 відсоток овочевої продукції, а 29 відсотків – населенням, в 2000—2011 роках тенденція змінилася на протилежне. Населенням вирощується до 90 відсотків овочів (6,8-7,1 млн тонн) та до 10 відсотків (0,9-1,1 млн тонн) – сільськогосподарськими підприємствами. При цьому до 30 відсотків вирощених овочів через відсутність овочесховищ та переробних потужностей втрачається під час зберігання.

Ефективність функціонування овочівництва та переробної галузі як єдиної системи значною мірою стримується внаслідок порушення партнерських відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними та торговельними підприємствами. На даний час 30 відсотків овочів, які сьогодні реалізуються через мережу роздрібною торгівлі, імпортується з інших держав.

в) тваринництво

Тваринництво України традиційно спеціалізується на виробництві м'яса, м'ясопродуктів, молока, яєць та інших продуктів харчування. Воно поділяється на скотарство (розведення великої рогатої худоби), свинарство, вівчарство, птахівництво тощо. До тваринництва також належать рибництво, бджільництво та шовківництво.

У структурі валової продукції сільського господарства, тваринництво становить понад 38 %. На розміщення тваринництва великий вплив справляє кормова база. Тваринництво посідає в сільському господарстві України місце своєрідної «переробної» галузі, що переробляє продукцію рослинництва на харчові продукти і технічну сировину. Загалом завдання тваринництва полягають у виробництві високоякісних продуктів харчування та цінної сировини для харчової та легкої промисловості. Виробничий процес у тваринництві більш механізований і сприяє переведенню галузі на промислову основу.

Головна галузь тваринництва – скотарство. Основними продуктами скотарства є молоко, м'ясо і шкіра тварин. Скотарство розвинене повсюдно. Навколо великих міст, міських агломерацій, у приміських зонах Полісся,

Лісостепу розміщуються господарства, що спеціалізуються на молочно-м'ясній продукції. М'ясо-молочне тваринництво переважає в Степу.

Свинарство – друга за значенням галузь тваринництва. Свинарство забезпечує населення продуктами харчування – м'ясом і жиром, а легку промисловість – шкірою, щетиною та ін. Воно менше залежить від кормової бази, тому зосереджено в густонаселених районах, де добре розвинуті овочівництво, є відходи харчової промисловості. Основними постачальниками продукції свинарства є Лісостеп і Степ.

Вівчарству в Україні належить допоміжна роль. Особливо інтенсивно вівчарство розвивається в Степу і на гірських пасовищах Карпат. Ця галузь спеціалізується на постачанні м'яса, вовни, овчини, жиру, овечого молока.

Птахівництво орієнтується на фуражне зерно, що переробляється на корм, розвивається в приміських зонах великих міст. Ця галузь спеціалізується на розведенні курей, індиків, качок, гусей, виробництві м'яса, яєць, пера й пуху. Промислове птахівництво розвивається в усіх природно-економічних зонах. Великими виробниками пташиного м'яса і яєць є лісостепові і степові області. Перше місце в Україні належить Криму.

На структуру, розміщення, спеціалізацію тваринництва України істотний вплив справляє кормова база, різна в різних районах держави і залежна від ряду місцевих особливостей.

3. Проблеми розвитку аграрного сектору

Основними проблемами розвитку аграрного сектору економіки (а отже, і сільського господарства) в Україні є:

- нерівномірність розвитку різних форм господарювання з одночасним послабленням позицій середніх сільськогосподарських товаровиробників внаслідок створення для різних за розмірами та соціальним навантаженням сільськогосподарських товаровиробників формально однакових, але не рівних умов господарювання;
- відсутність мотивації до кооперації та укрупнення дрібних сільськогосподарських товаровиробників у межах сільських громад, ослаблення економічного підґрунтя розвитку сільських громад;
- нестабільність конкурентних позицій вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках внаслідок незавершення процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів;
- низькі темпи техніко-технологічного оновлення виробництва;
- наявність ризиків збільшення виробничих витрат внаслідок зростання рівня зношеності техніки, переважання використання застарілих технологій, збільшення вартості невідновлюваних природних ресурсів у структурі собівартості виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції;
- втрати такої продукції внаслідок недосконалості системи логістики її зберігання та інфраструктури аграрного ринку в цілому;

- відсутність у сільськогосподарських товаровиробників мотивації до дотримання агроекологічних вимог;
- обмежена ємність внутрішнього ринку споживання сільськогосподарської продукції, що обумовлена низькою платоспроможністю населення;
- недостатня ефективність самоорганізації та саморегулювання ринку сільськогосподарської продукції, складність у виробленні сільськогосподарськими товаровиробниками консолідованої позиції щодо захисту своїх інтересів;
- непоінформованість значної частини сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринків та умови ведення бізнесу в галузі;
- незавершеність земельної реформи.

5. Екологічні проблеми сільського господарства

Чинники впливу землеробства на природне середовище такі:

- зведення природної рослинності на сільгоспугіддя;
- обробка (опушення) ґрунту, особливо із застосуванням відвального плуга;
- застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів;
- меліорація земель.

Вплив на ґрунти може погіршувати родючість ґрунту і призводить до:

- руйнування ґрунтових екосистем;
- втрати гумусу;
- руйнування структури і ущільнення ґрунту;
- водяної і вітрової ерозії ґрунтів;

Існують певні способи і технології ведення сільського господарства, які пом'якшують або повністю усувають негативні чинники, наприклад, технології точного землеробства.

Тваринництво впливає на природу менше. Його вплив такий:

- перевипасання – тобто випас худоби на пасовищах в кількостях, що перевищують здатність системи до відновлення;
- неперероблені відходи тваринницьких комплексів.

До загальних порушень, які викликає сільськогосподарська діяльність, можна віднести:

- забруднення поверхневих вод (річок, озер, морів) і деградація водних екосистем при евтрофікації;
- забруднення ґрунтових вод;
- зведення лісів і деградація лісових екосистем (збезлісення);
- порушення водного режиму на значних територіях (при осушенні або зрошуванні);
- опустелювання внаслідок комплексного порушення структури ґрунтів і рослинного покриву;
- знищення природних місць проживання багатьох видів живих організмів і, як наслідок, вимирання та зникнення рідкісних видів;

- зменшення в продукції рослинництва вмісту вітамінів і мікроелементів і накопичення в продукції як рослинництва, так і тваринництва, шкідливих речовин (нітратів, пестицидів, гормонів, антибіотиків тощо). Причина цього – деградація ґрунтів, що веде до зниження рівня мікроелементів та інтенсифікації виробництва, особливо в тваринництві.

5. Перспективні технології

Майбутнє сільського господарства формується низкою нових тенденцій і технологій, які змінюють спосіб виробництва, розподілу та споживання їжі. Ці тенденції включають:

- Інженерія біологічних систем об'єднує інженерні принципи, біологію та технології для оптимізації сільськогосподарських процесів, підвищення продуктивності та сприяння стійкості. Основні сфери застосування включають точне землеробство, вертикальне землеробство, управління худобою, управління відходами та біообробку з використанням таких технологій, як біоінформатика, нанотехнології, синтетична біологія, робототехніка та машинне навчання.

- Стале сільське господарство та відновлювальне сільське господарство: застосування практик, які мінімізують вплив сільського господарства на навколишнє середовище, наприклад консерваційний чи нульовий обробіток ґрунту, покривні культури (сидерати) та органічне землеробство.

- Цифрове сільське господарство: використання цифрових технологій, таких як блокчейн, інтернет речей (IoT) та штучний інтелект, для підвищення ефективності ланцюга поставок, відстеження та прозорості.

- Агроекологія – це науково обґрунтований підхід до сільського господарства, який наголошує на інтеграції екологічних принципів і місцевих знань для сприяння стійким і справедливим продовольчим системам. Він наголошує на біорізноманітті, здоров'ї ґрунту та розширенні можливостей громади.

- Нанотехнології, нанобіотехнології та зелені нанотехнології застосовуються для вдосконалення сільськогосподарської практики, зокрема, в сталому сільському господарстві та точному землеробстві. Нанопестициди та нанодобрива можуть підвищити продуктивність сільськогосподарських культур, мінімізуючи негативний вплив на навколишнє середовище. Наносенсори та нанозонди допомагають контролювати стан ґрунту, якість води та здоров'я рослин.

- Генна інженерія та редагування генома для вирощування сільськогосподарських культур і худоби з такими бажаними характеристиками, як стійкість до хвороб, посухостійкість і покращений вміст поживних речовин.

- М'ясні та молочні альтернативи, виготовлені з рослинних, грибних чи мікробних білків, або з використанням 3D-друку зі стовбурових клітин.. На 2023 р. є десятки компаній, які пропонують аналоги м'яса, риби, молока,

яєць, колагену та меду, як з рослинних інгредієнтів, так і виготовлених методами тканинної інженерії, натурального походження.

- Сільськогосподарський робот: удосконалення робототехніки та автоматизації трансформують сільське господарство, підвищуючи ефективність, зменшуючи витрати на робочу силу та покращуючи точність. Сільськогосподарські роботи можуть виконувати широкий спектр завдань, включаючи посадку, збір урожаю та моніторинг урожаю. Ці роботи можуть бути автономними або дистанційно керованими, а також можуть бути оснащені датчиками та штучним інтелектом для оптимізації врожайності та зменшення витрат, таких як вода та органічні добрива.

Лекція 10

Тема: сільськогосподарська освіта і наука в Україні (2 год.)

План

1. Витоки аграрної освіти і науки в Україні.
2. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні за радянської доби.
3. Сучасне кадрове і наукове забезпечення АПК України.

Рекомендована література: 1, 9, 10, 11, 14, 17, 24, 31, 33, 65, 74

1. Витоки аграрної освіти і науки в Україні

На початку XIX ст. в Україні почали створюватися вищі заклади освіти. У 1805 р. відкрився Харківський університет, у складі якого діяв природничий факультет. Його випускниками були особи, які в подальшому стали відомими вченими і громадськими діячами. Серед них був М. Туган-Барановський (очолював Українське товариство економістів, раду Українського центрального кооперативного комітету, редагував часопис «Українська кооперація», автор досліджень з проблем кооперації), Є. Чикаленко (за його ініціативи та активної участі у 1897 р. розпочато публікацію серії популярних брошур для селян, в яких розповідалося про раціональні методи господарювання), В. Левитський. (акцентував увагу на малих і середніх господарствах, які мають більшу стабільність під час кон'юнктурних коливань).

У жовтні 1816 р. в Харкові створено інститут земельного господарства. Це був по суті перший сільськогосподарський навчальний заклад Російської імперії. В різні роки в ньому працювали всесвітньо відомі науковці. Серед них П. Будрін – піонер сидерального землеробства та системи сівозмін, Г. Висоцький – корифей степового лісорозведення, М. Кулешов – фундатор вітчизняного насіннезнавства і наукової школи рослинників-екологів, В. Юр'єв – видатний вчений-селекціонер, О. Соколовський – засновник школи агрогрунтознавців, перший президент Української академії сільськогосподарських наук, О. Грінченко – засновник теорії окультурювання ґрунтів, О. Мігулін – організатор служби захисту рослин в Україні, Т. Страхов – видатний міколог, імунолог і фітопатолог, організатор створення

фітопатологічних установ і організацій в Україні та ін.

Значний вклад у розвиток сільськогосподарської науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. внесли вчені природничих кафедр Київського університету, який було відкрито у липні 1834 р. На його фізико-математичному факультеті були створені кафедри сільського господарства і лісівництва.

У 1851-1864 рр. при університеті існувала «Комісія по опису губерній Київського учбового округу», що мала чотири відділи: географічний, природничо-історичний, промисловий і статистичний. За результатами діяльності комісії видано чотири томи «Трудов». Серед навчально-допоміжних установ університету були кабінети: ботанічний, зоологічний, агрономічний, ботанічний сад. У 1869-1873 рр. в Київському університеті працював основоположник порівняльної ембріології О. Ковалевський. Важливу роль у розвитку зоологічних досліджень в Україні відігравали професори О. Паульсон, М. Бобрецький, В. Савинський. Тут працювали видатні ботаніки І. Борщов, О. Баранецький, основоположник сільськогосподарської метеорології П. Броунов та ін.

Одним із найстаріших сільськогосподарських шкіл в Україні є Бобровицька сільськогосподарська школа (Чернігівщина). Вона виникла у 1891 р., коли поміщиця-меценатка О. Майнова заповіла свій маєток і майже 500 дес. землі біля села Щаснівка колишнього Козелецького повіту (нині Бобровицький район) для створення сільськогосподарської та ремісничої шкіл.

Одним з перших сільськогосподарських вишів України був створений у Білій Церкві. Витоки його датуються 1610 р., коли у м. Вінниці було створено колегіум, який поступово був трансформований у Вінницьку (губернську) гімназію (1814 р.). У 1847 р. гімназію разом з педагогічними працівниками було переведено до Білої Церкви, де вже у 1750 р. існував Білоцерківський колегіум.

З 1844 р. в Одесі функціонувало Головне училище садівництва, завданням якого було готувати садівників і досвідчених науковців у галузі садівництва. На той час це був єдиний в Україні виш такого типу. У 1844-1868 рр. у його складі діяло два відділення: вище – готувало вчених-садівників і лісівників, а друге – практиків цих галузей. У зв'язку з малосприятливими умовами для розвитку садівництва в районі Одеси училище було переведене до Умані.

У 1883 р. було видано «Положення про нижчі сільськогосподарські школи», що успішно діяли і в українському селі: Білокриницька школа І розряду (виникла у 1892 р.), Вільєгорська початкова приватна школа (1898 р.), Микола-Олександрівські сільськогосподарські та ремісничі класи (1899 р.), Тростянецькі сільськогосподарські та ремісничі класи (1903 р.), лісничий відділ при Білокриницькій школі (1904 р.), Ледухівська нижча сільськогосподарська школа (1899 р.). У 1909 р. у Житомирі земство заснувало Волинську школу садових робітників.

Восени 1919 р. у структурі Кам'янецо-Подільського державного українського університету відкрився сільськогосподарський факультет, який вперше на Правобережжі Української Народної Республіки розпочав підготовку фахівців з вищою освітою для допомоги українському селянству.

Тому передувала велика організаторська, кадрова і технічна робота. Міністр освіти І. Огієнко, який доклав до цього найбільших зусиль і домогся прийняття вищою владою відповідного закону у квітні 1919 р., надав цій події величезного значення, вбачаючи у ній дуже серйозний крок до пришвидшення розвитку продуктивних сил села, а реалізовано цей закон було 22 жовтня 1919 року.

2. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні за радянської доби

На початку 1920-х рр. серед вчених-аграріїв СРСР, у т.ч. і України, визначилося два напрямки в питанні прогнозування шляхів сільськогосподарського виробництва в Україні.

Перший представляв перший нарком продовольчих справ Російської Федерації О. Шліхтер та його численні послідовники. Він вважав, що необхідно якнайшвидше провести соціалістичне усупільнення індивідуального селянського господарства. Був прихильником насильницьких методів колективізації, введення високих розмірів державних замовлень на сільгосппродукцію.

Другий напрямок представляла група послідовників М. Кондратьєва – О. Чайнова, яка орієнтувалася на розвиток і зміцнення трудових селянських господарств на базі хуторів і відрубів. І. Коротков, наприклад, вважав колективне землеволодіння нерентабельним. Він пропонував надавати всебічну матеріально-фінансову допомогу лише індивідуальним селянським господарствам, розвивати заповзятливість господаря, як організатора виробництва. А. Резніков вважав, що в Україні доцільно провести землевпорядкування по хутірському і відрубному шляху (з урахуванням досвіду проведення столипінських реформ), передати державну землю у довгострокову оренду раціональним трудовим господарствам. О. Дідусенко, Б. Кононенко, В. Соловейчик та ін. виступали за те, щоб скоротити державні підприємства в аграрному секторі, а надані їм сільськогосподарські угіддя передати індивідуальним селянським господарствам.

На спеціально організованій конференції у грудні 1929 р. Сталін оцінив курс О. Чайнова, М. Кондратьєва на утвердження в аграрному секторі сільськогосподарської кооперації та сімейного виробництва, як антимарксистський. Вони та їх прихильники були звинувачені у прагненні насадити в аграрному секторі крупного фермера-експлуататора, тобто куркуля, утвердження і зміцнення капіталізму на селі. Невдовзі вони стали жертвами сталінських репресій. Зокрема, в Україні 1 червня 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УРСР винесла вирок в справі так званої «Контрреволюційної організації у сільському господарстві України».

Поряд зі справжніми ученими, патріотами в аграрній науці існували й такі особи, котрі власний добробут ставили вище за її інтереси, за самий прогрес. До таких відноситься Т. Лисенко – президент ВАСГНІЛ, академік, директор Інституту генетики АН СРСР. Його «наукові амбіції» практично зупинили та відкинули далеко назад розвиток генетики і біології, ботаніки і агротехніки. Із лисенківщиною пов'язані такі процеси в усіх галузях аграрної науки, як ідеологізація природознавства, протиставлення радянської і «буржуазної»

науки, надзвичайна централізація управління наукою і спрощені підходи до управління нею, використання такого надуманого поняття як принцип партійності науки, що служив інструментом для нещадних репресій щодо наукових опонентів. Т. Лисенко почав кампанію проти видатного вченого-аграрія М. Вавилова, директора Всесоюзного інституту рослинництва. Підтримувалися атаки Т. Лисенка й проти інших діячів аграрної науки (Г. Карпенка, С. Левита, Г. Левитського І. Агола, М. Левина та багато інших).

Трагічне за своїми наслідками мали рішення серпневої сесії ВАСГНІЛ (1948 р.). Внаслідок їх виконання сотні вчених з проблем генетики, ботаніки, фізіології, аграрних проблем були звільнені з роботи.

В подальшому «ідеї» лисенківщини знайшли відображення у законодавчих і нормативних актах радянської влади, у практичних діях М. Хрущова. Він особисто організував розправу над президентом Української академії сільськогосподарських наук П. Власюком, рекомендації якого враховував в період роботи в Україні. Посіви багаторічних трав в Україні були зведені до мінімуму. Зникли чорні пари. Насаджувалися квадратно-гніздовий і квадратний способи посіву кукурудзи, соняшника, картоплі, ряду овочевих культур, механізований міжрядний обробіток у двох напрямках.

Вирішення проблем розвитку сільськогосподарського виробництва зумовлювало необхідність вирішення кадрового питання. У 1921 р. на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету було створено сільськогосподарський інститут. У 1922 р. почав функціонувати Київський сільськогосподарський інститут, створений на основі відповідного факультету Київського політехнічного інституту. В цей же час виші аграрного профілю виникли у Харкові, Дніпропетровську. У 1929 р. в Україні функціонували сільськогосподарські інститути у Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні. Працювали також Харківський ветеринарний, Київський ветеринарно-зоотехнічний, Харківський геодезичний інститути.

Щодо сільськогосподарських технікумів, які у 20-х рр. належали до вищих закладів освіти, то більшість виникали на базі вищих сільськогосподарських шкіл (їх було 6) та на базі нижчих сільськогосподарських шкіл (їх було 54), з числа найбагатших і найкраще обладнаних. Решту нижчих сільськогосподарських шкіл переоформлено на профшколи звичайного типу. У травні 1929 р. в Україні діяли 25 сільськогосподарських вищих шкіл з 45 факультетами, в яких навчалось 9 тис. студентів, що оволодівали фахом агронома, ветеринара, зоотехніка.

Виникла необхідність готувати кадри інженерного профілю. З початку 30-х років у села почала надходити значна для того часу кількість техніки. З урахуванням цього у ряді вишів, зокрема Київському сільськогосподарському, почалась підготовка інженерів-механіків. У Харкові створено інститут механізації та електрифікації сільського господарства.

За радянської доби сформувалися декілька всесвітньовідомих наукових шкіл. У 1920-1930-х рр. почала діяти школа агрономічної хімії видатного вченого О. Душечкіна, який написав понад 200 наукових праць. В них відображені результати досліджень з таких важливих проблем

сільськогосподарської науки, як динаміка рухомого азоту в ґрунті та її залежність від зовнішнього середовища, зокрема від внесення органічних добрив; форми і динаміка фосфору в ґрунті та шляхи підвищення ефективності фосфорнокислотних добрив; створення раціональної системи живлення рослин на основі правильного сполучення різних способів і строків внесення добрив; хімізація землеробства УРСР. Тривалий час вчений вивчав особливості живлення цукрових буряків.

Із школи О.І.Душечкіна вийшли дійсний член АН УРСР і ВАСГНІЛ П. Власюк, професори П. Гірко, І. Калоша та ін. Перший з них присвятив свої праці обґрунтуванню системи ефективного використання добрив, дослідженню складу, збереженню і підвищенню їх якості, активності мікрофлори ґрунту. П. Гірко займався питаннями культури махорки і використання фосфоритів для її удобрення. І. Калоша написав понад 120 наукових праць, в яких узагальнені результати експериментальних досліджень біологічних властивостей цукрових буряків, озимої пшениці, гречки, розроблені системи добрив, обґрунтовані умови заміни суперфосфатів фосфорним борошном.

Значні наукові доробки виконали вчені в галузі ветеринарії. Так, В. Касьяненко відобразив закономірності будови, розвитку і функцій органів руху й опори ссавців у процесі еволюції, запропонував нові підходи в оцінці призначення різних компонентів суглобів. Один із організаторів Київського ветеринарного інституту В. Устьянцев присвятив свою наукову діяльність вивченню проблем загального і мінерального обміну речовин у сільськогосподарських тварин, організації їх годівлі. З іменем І. Поваженка пов'язане становлення і розвиток ветеринарної хірургії.

Відомою є школа професора С. Іноземцева, яка розробляла питання постачання та застосування електроенергії в сільському господарстві.

Важливим етапом у розвитку української аграрної науки та сільськогосподарської освіти стали 50-80-ті рр. ХХ ст.

У 1954 р. Київський сільськогосподарський інститут об'єднали з Київським лісогосподарським інститутом в один навчальний заклад під назвою сільськогосподарська академія, яка відіграла велику роль у подальшій організації сільськогосподарської та лісогосподарської освіти і науки в Україні. У 50-х рр. УСГА була не тільки одним з головних центрів підготовки кадрів сільського господарства України, а й центром його наукового забезпечення. З ініціативи провідних вчених цього вишу Рада Міністрів УРСР 20 грудня 1956 р. прийняла постанову про створення Української академії сільськогосподарських наук. Її першим президентом став академік П. Власюк. Президія УАСГН послідовно відстоювала стратегію розвитку сільського господарства в Україні, яка не завжди збігалася з офіційною. Це стало приводом прийняття постанови 4 травня 1962 р. постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про ліквідацію Української академії сільськогосподарських наук і утворення в складі Академії наук УРСР відділу сільськогосподарської науки».

В 1991 р. Україна стала суверенною державою. Її політичний курс щодо входження у світову співдружність та орієнтації на ринкову економіку обумовив ряд суттєвих змін як статусу і структури, так і перегляду навчальних

планів і програм з усіх спеціальностей, запровадження нових дисциплін, організацію нових факультетів, кафедр в сільськогосподарських навчальних закладах. Особливе значення у цей період мало вивчення та запровадження передового досвіду провідних Університетів США і Європи, що спонсорувалося окремими міжнародними програмами (TACIS), урядом США та українською діаспорою в США і Канаді, та інших країн світу.

3. Сучасне кадрове і наукове забезпечення АПК України

З проголошенням незалежності України виникла гостра потреба в реформуванні вищої освіти, підвищенні її ролі в підготовці нової генерації спеціалістів, здатних працювати в умовах ринкової економіки. У Законі «Про освіту» (червень 1991 р.) до основних видів діяльності вищого навчального закладу віднесена підготовка спеціалістів різних видів кваліфікації.

Реформи в агропромисловому комплексі призвели до утвердження в усіх його блоках різних форм власності та господарювання. Це зумовило серйозні зміни у соціально-професійному складі його працівників. Вони охопили і представників сільськогосподарської виробничої інтелігенції.

До початку 90-х рр. більшість сільгоспвишів України готували фахівців для тієї чи іншої галузі сільськогосподарського виробництва (агрономів, агрохіміків та ґрунтознавців, інженерів-механіків, інженерів-електриків, зоотехніків, ветеринарних лікарів, агрономів із захисту рослин, економістів, бухгалтерів). Це визначалось потребами колишніх великих господарств-колгоспів та радгоспів. Найважливішим недоліком підготовки фахівців було те, що в навчальних планах та програмах дуже слабо були представлені (або зовсім відсутні) дисципліни ринкової економіки, світового розвитку сільського господарства з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, правового та екологічного забезпечення технологій тощо. Все це необхідно було доопрацювати, враховуючи світовий досвід, та реалізувати в практичному житті вищої аграрної школи

У 1991 р. у колгоспах, радгоспах, міжгоспах працювали 38% спеціалістів, які мали вищу освіту, а 62% – середню спеціальну. Останні займали посади керівників середньої ланки і спеціалістів в усіх сільгоспідприємствах. Серед економістів, бухгалтерів, агрохіміків цей показник складав понад 63%.

Склад спеціалістів на початку 1990-х років відзначився й тим, що понад 68% із них закінчили виші ще наприкінці 1970-х рр. – першої половини 1980-х рр., 31% – у 1985-1989 рр. Понад дві третини з них після закінчення вишу не підвищували своєї кваліфікації. З новими технологіями виробництва і певними законодавчими та нормативними актами вони знайомились на нарадах, які 1-2 рази в рік проводилися на районному рівні.

У процесі реформування в аграрному секторі економіки України докорінно змінилися умови діяльності спеціалістів сільського господарства. По-перше, напрями роботи, а відповідно й статус спеціалістів, змінювалися в межах певного етапу земельної та аграрної реформи. По-друге, значно зросла кількість спеціалістів у органах державної влади та на керівних посадах громадських організацій. По-третє, чимало спеціалістів стали пенсіонерами. По-четверте,

ряд спеціалістів сільського господарства перейшли на роботу в інші галузі економіки, зайнялися бізнесом, стали підприємцями.

З урахуванням нових форм господарювання відбувається реформування вищих закладів освіти. Формуються навчальні заклади нового типу зі ступеневою формою підготовки і різним рівнем кваліфікації кадрів. Введені нові навчальні плани навчальних закладів усіх рівнів: у них включені дисципліни, вивчення яких готує спеціалістів для діяльності в умовах ринкової економіки. Передбачено вивчення принципів організаційної роботи в трудових колективах (з урахуванням форм власності та господарювання).

В Україні на сьогоднішній день діє 21 аграрний заклад вищої освіти, 74 коледжі-технікуми. Більшість коледжів і технікумів входять до складу університетських (академій, інститутів) навчально-наукових комплексів на договірних основах.

Актуальним стало створення спеціальної служби надання допомоги новосформованим приватним сільгосппідприємствам і окремим землевласникам ефективно вести бізнес у ринкових відносинах, збільшити рівень продуктивності в агропромисловому комплексі, сприяння поліпшенню добробуту та підвищенню доходів сільського населення.

При вирішенні цього питання враховується досвід функціонування сільськогосподарської дорадчої служби у США, Англії, Шотландії, Фінляндії, Польщі. З його урахуванням в ряді регіонів України створені дорадчі служби. Вже кілька років функціонує Львівська дорадча служба, створена за підтримки програми Європейського Союзу ТАСІС. Її засновником виступила Львівська аграрна палата, яка об'єднує понад 340 тис. власників земельних часток (паїв). Послугами згаданої служби скористалося 400 приватних виробників. Нею проведено семінари, курси з агробізнес-менеджменту для керівників і спеціалістів реформованих підприємств та селянських (фермерських) господарств.

Оперативно і цілеспрямовано надають дорадчі послуги «ДонецькАгроКонсалт», «КонсалтАгро» (м. Одеса), що функціонують за підтримки проектів технічної допомоги Міністерства у справах міжнародного розвитку (Великобританія), а також Центр навчання та підтримки приватних сільгосптоваровиробників у Вінницькій області, створений у Вінницькому аграрному державному університеті за підтримки Агенції міжнародного розвитку США. Функціонують подібні центри у Таврійській державній агротехнічній академії (м. Мелітополь), Харківському державному технічному університеті сільського господарства. З метою координації діяльності вказаних інституцій створена Національна сільськогосподарська служба.

При розгляді проблем розвитку інфраструктури на селі важливо враховувати, що у багатьох сільських населених пунктах знаходяться, дослідні господарства Української академії аграрних наук та навчальних закладів аграрного профілю. У 1996 р. УААН мала 23 дослідних господарства, в яких вирощувалося близько 90% від загальної кількості елітного насіння майже усіх культур, саджанці; племінні тварини, 182 дослідних господарств були структурами сільськогосподарських закладів вищої освіти.

Ряд дослідних станцій встановили контакти з іноземними фірмами. Так, Ялтушківська дослідно-селекційна станція запроваджує біостимулятори, які замовила іспанська фірма «Інгроси». Їх використання у поєднанні з мікро- і макроелементами сприяє підвищенню врожайності буряків на 22-31 ц з га, цукристість – на 1,1%. Біотехнологія «Інгрос» рекомендована до впровадження у господарствах України державним комітетом «Інтерцукор». На цій основі станція ефективно господарює, досягає певних доходів. А це дає можливість виділяти кошти на зведення виробничих приміщень, житла, благоустрій території станції, яка знаходиться в центрі населеного пункту.

Подальше вдосконалення форм і методів в діяльності освітніх, наукових та консалтингових установ по підготовці фахівців агропромислового комплексу може забезпечити утвердження і стабільний розвиток української моделі розвитку сільського господарства.

ПЛАН ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Розвиток феодальних відносин у XIV – першій половині XVII ст. (2 год.)

План

1. Землеволодіння і землекористування. Групи селян у XIV – першій половині XVI ст.
2. Зростання податків і феодальної ренти у XIV – першій половині XVI ст.
3. Розвиток сільського господарства, ремесла і промислів у XIV – першій половині XVI ст.
4. Сільськогосподарське ремесло і промисли. Селянські повинності у другій половині XIV – першій половині XVII ст.
5. Антифеодальна боротьба у XIV – першій половині XVII ст.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 35, 36, 52, 55, 56, 67, 100, 108, 110, 145, 146, 150

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання розпочати із загальної характеристики нового періоду в історії України, пов'язаного із загарбанням українських земель Литвою і Польщею. Литовські князі, польські королі систематично видавали жалувані грамоти українським, литовським, польським та іншим феодалам на право захоплення селянських земель, сіл і покріпачення селян. У зв'язку з цим швидко зростало велике магнатське землеволодіння. У контексті цього звернути увагу на узаконення Литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 рр. широких прав землевласників. Студенти повинні розповісти про зростання церковного землеволодіння, створення великих фільваркових господарств, охарактеризувати сільську общину, з'ясувати поняття дворище і сябринне землеволодіння. Окремо зупинитися на характеристиці груп селян: селяниданники, тяглі і похожі селяни, дворові челядь і холопи.

У другому питанні присвячене зростанню податкового тягара і феодальної ренти. Податки мусив платити кожний селянський двір. Грошові податки накладалися на волость, а волосні старшини розподіляли їх між селянськими общинами, які, у свою чергу, доводило їх до кожного двору. Від податку звільнялися лише ті селяни, які були на військовій чи державній службі. Варто звернути увагу на те, що податки збільшилися у 30-60-ті рр. XVI ст., а також на зростання панщини від 14 днів на рік до двох-трьох і більше днів на тиждень. Розповісти про додаткові, крім поземельних, податки, зокрема, стація і сребщина.

Розкриваючи третє питання, слід мати на увазі, що у цей період ремесло і промисли все більше відокремлювалися від землеробства, перетворюючись у спеціальні галузі народного господарства. Поглиблювався територіальний поділ праці. Необхідно розповісти про виготовлення знарядь праці із заліза, столярство і теслярство, спорудження оборонних замків, мурованих палаців,

будівництво млинів, лісові промисли, бджільництво (бортництво), мисливство, рибальство.

Готуючи четверте питання, варто скористатися такою схемою: посилення товарно-грошових відносин, вдосконалення сільськогосподарських знарядь праці, поширення трипільної системи землеробства, набіги татар та наїзди шляхти, постої жовнірів, характеристика сільського ремесла і промислів (гончарство, кушнірство, грабарство, ткацтво, лимарство), фільваркові повинності селян, диференціація селянства (городники, халупники, комірники, підсусідки).

У п'ятому питання охарактеризувати різні форми антифеодальної боротьби, найбільш пореними з яких були втечі і масові збройні повстання, зокрема, повстання в Ужанському комітаті на Закарпатті під проводом Петруні (1320-1321 рр.), повстання селян Бакотської волості на Поділлі (1431-1434 рр.), повстання під проводом І. Мухи (1491-1492 рр.) та ін.

Тема 2. Розклад феодально-кріпосницької системи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (2 год.)

План

1. Землеволодіння і землекористування. Групи селян.
2. Землеробство і тваринництво. Селянські промисли.
3. Розшарування селянства.
4. Посилення феодально-кріпосницького гніту.
5. Селянське питання у політичних програмах.
6. Селянські рухи.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 58, 62, 114, 130, 139, 152, 157, 162

Методичні рекомендації до семінарського заняття

На початку розгляду першого питання студенти мають охарактеризувати види товарного виробництва (просте товарне виробництво, товаризовані поміщицькі маєтки, зростаюче капіталістичне виробництво). Всебічно потрібно проаналізувати становище різних груп селян – поміщицьких, державних і військових поселенців (їх перетворили на цю категорію із державних селян). Варто зупинитися на поняттях панщини, посесійної системи, проблемі наділення селян землею. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що частина поміщицьких селян взагалі не користувалися землею (халупники), або користувалися лише садибою (городники). Значно краще землею були забезпечені селяни-колоністи, які господарювали переважно на Півдні України.

У другому питанні висвітлити забезпечення селян знаряддями праці, системи землеробства (часто культивувалися трипільна та перелогова системи, які відомі були ще в часи Давньоруської держави), проаналізувати причини низької врожайності і періодичних неврожаїв. Предметом вивчення мають

стати також внутрішня торгівля хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами, яка відбувалася на ярмарках та базарах, селянське садівництво, тваринництво, бджільництво. Це ж питання передбачає вивчення селянських промислів (виготовлення рядовини, рибальських сіток, килимарство, кушнірство, лісні промисли, гончарство, чумацький промисел).

Третє питання присвячене соціальній диференціації селянства, в основі якої була майнова нерівність. Заможна селянська верхівка, зосереджуючи у своїх руках основні засоби виробництва вдавалася до найманої праці, а зубожілі селяни, втрачаючи засоби виробництва, підтримували своє існування постійним або періодичним продажем робочої сили. Проміжне місце займали середняки. Варто звернути увагу і на те, що частина селян, не знайшовши роботи на місці, відправлялися на південь України, а також у землю Війська Донського.

Характеризуючи четверте питання, студенти мають звернути увагу на такі форми експлуатації селян-кріпаків як місячина, урочна система відробітку панщини, інші повинності поза відробітком панщини, проаналізувати інвентарну реформу, проведену царським урядом на Правобережжі у 1847-1848 рр., навести приклади жорстокого поводження поміщиків із кріпосними. Окремо показати становище державних селян і військових поселенців.

П'яте питання покликане показати місце селянського питання у програмних документах різних політичних організацій і окремих прогресивних діячів. Зокрема, варто проаналізувати програмний документ «Південного товариства» декабристів – «Руську Правду», автором якої був П. Пестель, «Книгу буття українського народу» Кирило-Мефодіївського товариства, вивчити проекти вирішення селянського питання Т. Шевченка, С. Олійничука, В. Каразіна, малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна тощо, розповісти про царські укази щодо селян кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Шосте питання присвячене селянським рухам у зазначений період. Потрібно вказати форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту, навести приклади антикріпосницьких заворушень військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків, зацентрувавши увагу на повстанні військових поселенців у Чугуєві в 1819 р., селянських повстаннях під керівництвом У. Кармалюка, О. Семенова, повстаннях, які відбулися у 1815-1820 рр. у селах Жуківка і Стасівка Полтавської губернії тощо. Показати боротьбу західноукраїнських селян, яскравим прикладом якої є активний опришківський рух, виступи під проводом Л. Кобилиці у Північній Буковині, «холерні бунти» на Закарпатті.

Тема 3. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві у другій половині XIX – на початку XX ст. (2 год.)

План

1. Розшарування селянства. Спеціалізація сільського господарства.
2. Ринкова еволюція аграрних відносин. Характеристика категорій земельних власників.
3. Земельна оренда в Україні.

4. Кредитна система сільського господарства в умовах аграрних реформ.

5. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 18, 19, 32, 34, 37-40, 41, 42, 53, 57, 58, 76, 78, 84, 87, 89, 101, 105, 106, 113, 114, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 138, 140, 151, 158, 161-166

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні варто звернути увагу на такі складові як соціальна диференціація селянства у пореформений період, спеціалізація сільського господарства, модернізація знарядь праці, розподіл селянського приватного землеволодіння і розміри земельних володінь, становище селян і сільськогосподарських робітників, системи землеробства. Необхідно проаналізувати причини низької урожайності у селянських господарствах, зuboжіння українських селян.

У другому питанні необхідно визначити характерні риси капіталізації селянських і поміщицьких господарств, показати руйнацію поміщицького землеволодіння і формування господарств підприємницького типу, роль фактора землі у житті селян, проблему забезпечення поміщицьких господарств робочою силою. Студенти мають висвітлити питання втручання держави у ринкову трансформацію, заходи щодо припинення масового розорення поміщицьких господарств, законодавчу і фінансову підтримку урядом дворянських маєтків. Окремо слід зупинитися на характеристиці категорій земельних власників (селяни-власники, козаки та колоністи).

Розглядаючи третє питання необхідно визначити площі орендованих земель колишніми поміщицькими селянами, державними селянами, вивчити питання розмежування орендованих площ за регіонами, формування орендного фонду земель, умови, на яких селяни орендували землю, визначити категорії орендаторів, ціни за оренду землі.

Четверте питання покликане проаналізувати кредитну систему сільського господарства. Зокрема, необхідно показати роботу допоміжних і ощадних кас, кооперативних товариств, сільських банків, товариств поземельного банку і поземельного кредиту, земських кас, сільських кредитних товариств. Варто зупинитися на проблемі іпотечного банківського кредитування, розповісти про діяльність акціонерних земельних банків, Дворянського банку, Селянського поземельного банку, про позички, що мали своїм джерелом міністерства і відомства: міністерство внутрішніх справ, міністерство землеробства й державних маєтностей. Висвітлити діяльність землевпорядних комісій.

П'яте питання слід розглянути за такою схемою: збереження українськими селянами традиційних культурно-світоглядних цінностей, станово-класової самобутності; індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах; моральна абсолютизація значущості фізично виснажливої праці і зневага трудівника-землероба до привілейованих верств населення; упереджене ставлення селян до агротехнічних новацій, до розумової праці; апатія

землеробського населення до політичного життя громад: аполітичність та громадська пасивність; зловживання владою представників сільської й волосної адміністрацій, хабарництво; спрощене розуміння українськими селянами права, законності, порядку, спільності станових інтересів; збереження патріархальних норм звичаєвого права.

Тема 4. Революція 1905-1907 рр. Столипінська аграрна реформа (2 год.)

План

1. Революційний рух у 1905 р. і українське село.
2. Селянська боротьба у 1906-1907 рр.
3. Столипінська аграрна реформа і її наслідки.
4. Селянський рух у 1907-1914 рр.
5. Селянське господарство у роки Першої світової війни.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 35, 46, 109, 130

Методичні рекомендації до семінарського заняття

З'ясовуючи перше питання необхідно показати виступи, пов'язані із безпосередньою боротьбою за землю, боротьбу за докорінне поліпшення орендних умов для селян на поміщицьку землю, вияснити форми боротьби селян, розповісти про страйки селян і сільськогосподарських робітників. З'ясувати вплив Маніфесту 17 жовтня на посилення селянського руху у жовтні-грудні 1905 р. розповісти про створення і діяльність організацій Всеросійської селянської спілки. Окремо висвітлити збройну боротьбу селян містечка Сорочинці.

У ході вивчення другого питання показати форми боротьби проти поміщиків, виступи у селах чиншових селян, напади селян на поміщицькі економії тощо. Окремо слід проаналізувати діяльність Українських парламентських громад у I-II Державних Думах у контексті вирішення аграрного питання.

Надзвичайно змістовним є третє питання, у якому спочатку необхідно з'ясувати передумови столипінської аграрної реформи у контексті чого розповісти про збереження традиційного общинного землеволодіння, розрахунки уряду на підтримку реформування заможними селянами (земельними власниками), які мали першими покинути общину, про надлишок робочої сили у сільській місцевості, про меркантильні інтереси помісного дворянства у впровадженні нової аграрної програми. Після цього глибоко проаналізувати хід реформи, звернувши увагу на такі складові: 1) початок реформи; 2) царський указ «Про право виділення із общини» від 9 листопада 1906 р.; 3) роль засобів масової інформації у пропаганді переваг приватної власності над общинним землеволодінням; 4) боротьба між ініціаторами і противниками реформування; 5) співвідношення подвірного і общинного землеволодіння у губерніях Наддніпрянської України; 6) створення губернських та повітових землевпорядних комісій і примушування селян

закріплювати землю у приватну власність; 7) створення хутірських господарств; 8) переселення селян в інші регіони Росії, де вони мали вести господарство; 9) наслідки столипінської аграрної реформи.

Розпочинаючи вивчення четвертого питання варто показати політичне становище в Росії після придушення революції 1905-1907 рр., репресії і терор над учасниками революційного селянського руху. Далі розповісти про спад селянського руху і його пожвавлення у 1910 р., виступи селян проти столипінського землевпорядкування, сплачування податків та штрафів, виступи проти заможних селян-власників, змін поміщиками узвичаєних земельних відносин, боротьбу з поміщиками за право користування пасовищами та сінокосами, порубку лісів селянами, поширення підпалів поміщицьких маєтків. Предметом вивчення у цьому питанні мають стати також селянські виступи проти урядових заходів у селах, проти поліції і чорносотенників, реакція селянства на рішення III Державної Думи, вибори в українському селі до IV Державної Думи.

В останньому, п'ятому питанні, необхідно показати негативний вплив подій Першої світової війни на сільське господарство. Варто звернути увагу на те, що в цей час ціни на закупівлю зерна у селян падали, а ціни на промтовари різко зростали. У цих умовах селянські господарства занепадали. Посівні площі значно зменшились, вагома частина селянських господарств, більшість чоловіків пішли на фронт, внаслідок чого тягар за ведення господарства ліг на плечі жінок літніх людей.

Тема 5. Аграрна революція в Україні (2 год.)

План

1. Селянське питання напередодні аграрної революції в Україні. Аграрне питання в програмних документах українських партій.
2. Селянський аграрний рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Центральна Рада і селянське питання.
3. Аграрна політика у добу гетьманату і Директорії УНР.
4. Теорія та практика вирішення аграрного питання білогвардійським і більшовицьким режимами.
5. Комбідівський період аграрної революції в Україні.
6. Криза сільськогосподарського виробництва і голод 1921-1923 рр.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 14, 18-20, 25, 29, 45, 47, 71, 73, 79-83, 86, 95-97, 99, 101, 109, 123, 124, 136, 142, 154-156

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні, яке слід розглядати як передумову до теми аграрної революції, необхідно звернути увагу на строкатість соціальної структури аграрних відносин (найбільше землі концентрувалося у руках заможного селянства), зростанні безземелля і малоземелля селян. Варто акцент робити на поширення індивідуального селянського землеволодіння, яке могло б ще

більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні суспільні умови. Водночас, негативно вплинули на розвій аграрного сектору події Першої світової війни, які погіршили становище селянства, спонукали його до насильницьких дій у вирішенні аграрного питання, покращення свого життєвого рівня. Власне, ці події призвели до аграрної революції, яка тривала з 1917 по 1922 р., і пройшла у своєму розвитку три стадії. Друга частина питання націлює студентів на аналіз програмних документів українських політичних партій у контексті вирішення аграрного питання. Насамперед, слід визначити позиції Партії українських соціалістів-революціонерів, яка першою висунула ідею соціалізації землі. Їхні опоненти – Українська соціал-демократична робітничка партія, негативно ставилася до цієї ідеї і пропонувала концепцію націоналізації землі, відображаючи тим самим позиції безземельної частини сільського населення. Предметом уваги має стати і діяльність Української партії соціалістів-федералістів, яка відстоювала ідею передачі землі у приватну власність шляхом помірнього викупу.

Вивчаючи друге питання, студенти спочатку мають з'ясувати періодизацію селянського руху у добу Центральної Ради, і визначити, що у березні-червні 1917 р. цей рух мав переважно мирні форми, а, починаючи з літа того ж року, селянська боротьба набула гострих форм і у вересні переросла у селянську війну. Необхідно показати різні форми боротьби селян. Поряд з цим студенти мають проаналізувати аграрне законодавство Центральної Ради, зокрема, показати спроби провести земельну реформу, розповісти про прийняття у січні 1918 р. Земельного закону, який не було втілено у життя, оскільки уряд заблокував введення у дію Статуту земельних комітетів.

Третє питання орієнтує студентів на вивчення аграрної політики гетьманату і Директорії УНР. Що стосується першого періоду, то необхідно з'ясувати сутність законів від 8 червня (про надання права Державному земельному банку на придбання землі для їх продажу селянам) і 14 червня 1918 р. (про право продажу та купівлі землі). Показати інші законодавчі ініціативи гетьмана П. Скоропадського. А також з'ясувати причини чому не вдалося реалізувати задуми в аграрній сфері. Характеризуючи аграрну політику Директорії УНР необхідно звернути увагу на те, що в основу вироблення Земельного кодексу було взято законопроекти Центральної Ради. У ході роботи слід вивчити земельний закон від 8 січня 1919 р., плану здійснення аграрної реформи (затверджений 16 січня 1919 р.), з'ясувати чому цей план не було реалізовано на практиці.

Наступне питання орієнтує студентів на спроби вирішення аграрного питання білогвардійським і більшовицьким режимами. Що стосується першого з цих режимів, то спочатку необхідно з'ясувати стартові позиції білогвардійців, зокрема, А. Денікіна, для якого вирішення задекларованого вище питання було центральним і головним. Як наслідок, 20 березня 1919 р. було ухвалено декларацію про проведення аграрної реформи, в основі якої мав стати викуп селянами свої земель у поміщиків і обмеження поміщицького землеволодіння до 400 дес. Денікінське законодавство відображало інтереси, насамперед, дрібних та середніх господарів. Ще більш демократичними були ідеї

П. Врангеля. Друга частина питання стосується політики більшовиків, в основі якої були ідеї націоналізації всіх земель і їх передача селянам у безкоштовне користування селянам. Проте власність на землю залишалася за державою. Ці постулати були закладені у закон «Про соціалізацію землі» (1918 р.), положення «Про соціалістичний землеустрій» та «Про заходи переходу до соціалістичного землеробства», які студенти мають проаналізувати.

У ході підготовки п'ятого питання слід звернути увагу на передумови створення комітетів бідноти, більшовицьку законодавчу базу, яка інституцію вала створення комбідів. Поряд з цим студенти мають показати більшовицькі ідеї розколу українського села, які були втілені у комітетах незаможних селян, з'ясувати напрями роботи комнезамів.

Шосте питання слід розпочати із визначення матеріальних втрат, яких зазнало сільське господарство внаслідок воєнних дій, що тривали на території України з 1914 р. Ці втрати призвели до занепаду і кризи сільськогосподарського виробництва. До цього додалися згубні наслідки політики «воєнного комунізму», зокрема продрозкладка, яка знизила зацікавленість селян у результатах праці на землі. Врешті, ці причини, а також посуха 1921 р. спричинили голод 1921-1923 рр. Студенти мають з'ясувати хід цих трагічних подій, чітко виокремити два періоди голоду.

Тема 6. Становлення сталінської колгоспно-радгоспної системи сільського господарства (30-ті рр. ХХ ст. – початок 40-х рр. ХХ ст.) (2 год.)

План

1. Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.
2. Примірний статут сільськогосподарської артїлі.
3. Колгоспний неонеп: суть та наслідки.
4. Колгоспи та колгоспники у сталінській аграрній системі. Політика держави і особисті підсобні господарства.
5. Спроба модернізації соціально-побутової сфери села у роки передвоєнних п'ятирічок та її неспроможність.
6. Виникнення проблеми трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 48-50, 54, 70, 72, 77, 91-93, 102, 135, 147, 156, 159

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Перше питання присвячене одній із найтрагічніших сторінок в історії України – Голодомору 1932-1933 рр., який був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, хлібозаготівлею, політикою розкуркулення, масовим терором тоталітарного режиму проти українських селян. Студенти мають визначити низку інших національно-політичних та соціально-економічних чинників, які призвели до голоду, проаналізувати рівень

продуктивності сільського господарства, навести фактичний матеріал про політику більшовиків, спрямовану на «викачку» продовольчих запасів із селян, що призвело до масової смертності, проаналізувати «закон про п'ять колосків», зазначити прізвища тих керівників республіки, які були причетні до організації голодомору в Україні, визначити кількість жертв Голодомору, що призвело до демографічної катастрофи українського селянства.

Друге питання орієнтує студентів на вивчення нового примірною Статуту сільськогосподарської артілі, який було прийнято у 1935 р. на II з'їзді колгоспників-ударників. Студенти мають проаналізувати основні положення внесені у цей документ. Зокрема, слід звернути увагу на те, що земля оголошувалася загальнонародною державною власністю, регламентувалися постачання сільгосппродукції державі за цінами, які вона визначить, сплату податків і різних платежів, після чого решта врожаю. Грошові доходи можна було розподіляти за трудоднями. Крім того, чітко прописувалося, яку власність могли мати колгоспники на присадибних особистих господарствах.

У третьому питанні потрібно розповісти про спроби влади модернізувати командно-адміністративну систему шляхом часткового повернення до принципів нової економічної політики 20-х рр. (неонеп). Студенти мають показати основні складові «неонепівських реформ», частина з яких, дійсно, були прогресивними, але не змогла суттєво вплинути на існуючу систему. зокрема, необхідно звернути увагу на ту обставину, що не піднімалося питання про заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію.

Наступне питання присвячене характеристиці сталінської аграрної системи і місця у ній колгоспів. Студентам варто звернути увагу на фактичне відновлення системи продрозкладки, на великі планові завдання, які було складно виконати, низькі закупівельні ціни, що позбавляли селян стимулу працювати, значну натуральну оплату за користування технікою МТС, запровадження урядовою постановою від 17 березня 1933 р. т.зв. трудоднів, позбавлення селян офіційного права на одержання паспорта. У другій частині питання необхідно показати ті обмеження, що накладалися на особисті присадибні господарства. Водночас, варто констатувати, що в загальному обсязі валової продукції колгоспного сектору питома вага присадибних господарств була найбільш вагомою. Спостерігався значний податковий тиск на одноосібників, наступ на присадибні господарства колгоспників.

У п'ятому питанні необхідно показати спроби модернізації соціально-побутової сфери села у 1930-ті рр. Однак, не все задумане вдалося реалізувати. Зокрема, не могла отримати належного розвитку електрифікація побуту на селі, нерозвинутою була торговельна мережа, мережа закладів громадського харчування, закладів освіти і культури.

Проблемі забезпечення трудовими ресурсами сільськогосподарського виробництва присвячено останнє, шосте питання. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що в цей час відбулося зменшення кількості колгоспників через вихід з колгоспів, запровадження загальної військової повинності, міграцію у міста тощо.

Тема 7. Українське селянство у роки Другої світової війни (2 год.)

План

1. Політика німецької окупаційної влади щодо українського села.
2. Оподаткування та обов'язкові поставки сільгосппродукції, як система пограбування українського селянства у часи нацистської окупації.
3. Аграрна реформа німецько-фашистського окупаційного режиму.
4. Соціально-побутова сфера українського села в період фашистської окупації.
5. Патріотичний рух селянства на допомогу червоній армії.
6. Вплив війни на чисельність і склад селянського населення.

Рекомендована література: 1, 3, 5, 7, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 28, 35, 120-122, 149

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання слід розпочати із з'ясування варіантів, які розглядало німецьке керівництво щодо загарбання та освоєння України. Після цього показати політику німецької окупаційної влади щодо українського села, зацентрувавши увагу на перетворенні України на сировинний і продовольчий придаток Німеччини, вербування робочої сили для відправки у Німеччину, проголошення загальної трудової повинності.

У другому питанні необхідно показати стягнення грошових та натуральних податків і зборів з українського населення, причому практикували повторне збирання одних і тих же податків. Варто звернути увагу і на те, що окупаційна влада обмежувала забій худоби для власних потреб, забороняла продавати сільськогосподарську продукцію на базарах і вдома, регламентувала здачі селянами продукції на заготівельні пункти за встановленими окупантами цінами. Складним було становище і селян, які мешкали у зоні окупації Румунії. Тут вони платили понад 30 різних податків і зборів.

Однією із спроб перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток Німеччини була аграрна реформа, про що йдеться у третьому питанні. Окупанти у перші місяці після захоплення територій оголосили землю, зняття праці власністю німецької держави, намагалися підпорядкувати собі господарську діяльність колишніх сільгоспартілей. Студентам слід розібратися у положеннях закону під назвою «Новий аграрний порядок», який підписав міністр окупованих східних областей Розенберг.

У четвертому питанні необхідно показати ті біди і злидні, які переживали українські селяни у роки німецької окупації. Варто звернути увагу на те, що у цей період було знищено 28 тис. сіл, значну частину селянських хат було зруйновано. Через це жителі змушені були йти у ліси, де будували цілі поселення із землянками. У ряді випадків селяни, населені пункти яких вціліли, проживали у нежитлових приміщеннях. Більшість сіл були у жахливому антисанітарному стані, було зруйновано систему охорони здоров'я,

постраждали культурно-освітні заклади, згорнуто будь-яку роботу з надання сільському населенню побутових послуг. Саме ці складові потрібно врахувати під час підготовки цього питання.

Наступне питання вимагає розкриття змісту патріотичного руху селянства на допомогу червоній армії. Навести приклади добровільних пожертв у фонд оборони, на будівництво бойової техніки, робітникам промислових підприємств, інвалідам війни тощо. Практикували змагання за зверхпланову здачу продуктів у продовольчий фонд радянської армії.

Останнє питання покликане показати негативний вплив війни на чисельність і склад селянського населення.

Тема 8-9. Селянство України та аграрна політика держави в умовах системної кризи (50-80-ті рр. XX ст.) (4 год.)

План

1. «Новий аграрний курс Микити Хрущова»: плани та реальність.
2. «Нова аграрна політика Леоніда Брежнєва»: задум та наслідки.
3. Продовольча програма та її крах. Аграрна політика у добу перебудови в СРСР.
4. Індустріалізація колгоспного виробництва: досягнення та прорахунки. Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва.
5. Особисті присадибні господарства: труднощі розвитку.
6. Матеріальний добробут селян. Крах спроб подолання істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом (1961-1985 рр.).

Рекомендована література: 1, 3, 14-16, 7, 9, 10, 18-20, 22, 27, 91, 119, 135, 137, 152

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні необхідно проаналізувати спроби М. Хрущова реформувати сільське господарство. Студенти мають дати оцінку «новому аграрному курсу», у ході якого було збільшено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, зменшено податковий тягар на особисті присадибні господарства, надано деякі права колгоспам у плануванні виробництва, підвищено оплату праці колгоспників, розширено культурно-побутове будівництво на селі. Необхідно звернути увагу на те, що період 1954-1958 рр. був найпродуктивнішим у сільському господарстві після 1922-1926 рр. Після цього в аграрному секторі розпочався спад. Необхідно визначити причини, які призвели до такого становища. Його спричинили необдумані політика щодо купівлі колгоспами застарілої техніки колишніх МТС, обмежувальні заходи щодо ОПГ, збільшення посівів кукурудзи.

Друге питання передбачає аналіз «нової аграрної політики» Л. Брежнєва, яка стала наслідком непродуманих хрущовських реформ. Передусім слід звернути увагу на збільшення капітальних вкладень у сільське господарство,

зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, забезпечення сільськогосподарського виробництва спеціалістами тощо. Загалом, реалізація цієї політики на селі проходила у ході двох етапів. У цей період почали більше використовувати мінеральні добрива і гербіциди, широкого розмаху досягли меліоративні роботи, помітні зрушення відбулися у питаннях застосування досягнень НТП. Водночас, студенти мають дійти до висновків, що незважаючи на спроби реформування аграрний сектор економіки не зміг забезпечити країну продовольством.

Третє питання слід розпочати із аналізу Продовольчої програми, яку було затверджено у травні 1982 р. Вона передбачала збільшення виробництва сільгосппродукції, структурну перебудову управління агропромисловим комплексом. Студентам необхідно визначити шляхи, за допомогою яких мали досягти поставленої мети. Загалом, вони мають прийти до висновку, що ці зміни не зачепили принципових засад діючої системи ведення сільського господарства і не змогли радикально вплинути на виробництво сільгосппродукції. Друга частина питання передбачає вивчення аграрної політики у добу горбачовської перебудови. Зокрема, було зроблено перші спроби відродити у селян дух підприємництва, коли селянам брати в оренду землі, розроблено концепцію прискореного соціально-побутового розвитку села.

Вивчення четвертого питання слід розпочати із характеристики рівня механізації у колгоспах, зокрема, у період хрущовської «відлиги», коли значно зросла механізація основних сільськогосподарських робіт. Починаючи з 1958 р. застарілу техніку МТС, почали продавати колгоспам, що значною мірою погіршило їх економічний стан. Варто звернути увагу на здобутки у галузі електрифікації, появу у колгоспах нових професій (тракторист, комбайнер, шофер, електромонтер, механік, слюсар тощо). Однією із прикметних рис цього періоду були спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва, які здійснювалися на базі міжгосподарської кооперація і агропромислової інтеграції.

Наступне питання покликане показати труднощі розвитку особистих присадибних господарств. Студенти мають звернути увагу на те, що у перші роки «відлиги» проводилася сприятлива політика щодо ОПГ, що сприяло їх піднесенню, збільшення у них поголів'я худоби і птиці. Проте у середині 50-х рр. знову відновили тиск на присадибні господарства. Було взято курс на їх скорочення, а згодом – ліквідацію. У 1961 р. розміри присадибної ділянки скоротили з 0,6 до 0,4 га. Такий же курс було продовжено і в роки брежнєвського «застою», зокрема, різко скоротилася кількість свиней, ВРХ, птиці.

Останнє питання передбачає вивчення спроб керівної партії і уряду покращити матеріальний стан колгоспників. Слід звернути увагу, що у цей період відбулося певне покращення їх добробуту, зокрема, після приходу до влади Хрущова було списано всю заборгованість з господарств колгоспників за минулі роки, їх було звільнено від обов'язкової передплати на позику народного господарства, зросла оплата трудодня, розпочалося масове житлове

будівництво. В оселях колгоспників з'явилися меблі промислового виробництва, складні побутові прилади, автомобілі. Водночас, студенти мають показати, що починаючи з 70-х рр. постала проблема відсутності високоякісних товарів і послуг. Крім того, чимало невирішених проблем нагромадилося у сільських закладах охорони здоров'я, освіти, повільними були темпи газифікації, нерозвинутою була система громадського харчування, побутового обслуговування.

Тема 10. У пошуках виходу із кризи. Аграрна реформа в Україні (2 год.)

План

1. Аграрна реформа в Україні: задум та реальність.
2. Забезпечення сільськогосподарського виробництва людськими ресурсами.
3. Проблема технічного переоснащення сільського господарства України.
4. Структура землекористування первинних систем сільського господарства.
5. Соціальна інфраструктура в умовах змін форм власності.
6. Соціальна сфера села на сучасному етапі.

Рекомендована література: 1, 2, 5, 9, 10, 12, 14, 17-22, 24, 65, 68, 69, 85, 104, 115-117, 119, 144, 152

Методичні рекомендації до семінарського заняття

У першому питанні йдеться про перші спроби реформувати сільське господарство на нових ринкових умовах. Зокрема, студенти мають проаналізувати нормативні акти, прийняті урядом В. Фокіна, який запропонував концепцію роздержавлення і приватизацію землі. Колгоспи мали перетворитися на господарські товариства, які працюватимуть на ринкових засадах. Певною мірою ці засади знайшли свій відбиток у Законі «Про форми власності на землю». Наступний етап пов'язаний із реформаторською політикою Президента України Л. Кучми. Він зніціював три проблеми, які потрібно було вирішити у ході реалізації земельної реформи – приватизації, оцінки й ринку землі. Необхідно мати на увазі і ті тенденції, які були наріжними у реформуванні: перехід до багатокладної аграрної економіки, трансформування радянської системи сільського господарств у бік зміцнення особистого підсобного сектора, формування фермерських господарств, послаблення державних і суспільних форм господарювання.

Друге питання пов'язане з надзвичайно актуальною проблемою втрати накопиченого раніше людського капіталу та поступовою його деградацією. У ході вивчення цього питання студенти мають з'ясувати проблему зменшення абсолютної кількості сільського населення. Предметом дослідження мають стати і проблеми постаріння населення, обезлюднення сіл, їх зростаюча депопуляція. Особливістю структурного складу нинішнього людського

капіталу є те, що потенційна частина значно менше продуктивної, що у найближчі десятиліття може призвести до браку робочої сили.

У третьому питанні студенти на конкретних фактах мають показати труднощі у матеріально-технічній оснащеності сільського господарства. Значна частина техніки є зношеною, внаслідок чого Україна щорічно втрачає значну кількість врожаю. Сума інвестицій в основний капітал аграрного сектору суттєво знизилася. Обсяги інвестицій за рахунок усіх джерел фінансування не забезпечують навіть простого відтворення спожитих основних засобів у галузі.

Характеризуючи останнє питання слід з'ясувати, що у структурі землекористування первинних систем сільського господарства виділяють великі господарства суспільного сектору, фермерські господарства, особисті присадибні господарства. Що стосується великих господарств, то їх системоутворюючим фактором виступають обштинне сільське розселення і колективна виробнича кооперація. Перед цими господарствами постають труднощі у виконанні зобов'язань перед бюджетом, а це в свою чергу значно погіршує їх фінансовий стан. Наприкінці 90-х рр. більш сприятливіші виникли для розвитку фермерства. У цих господарствах істотно збільшилися площі та валовий збір сільськогосподарських культур. Вони є більш стійкими до кризи, яка охопила аграрний сектор економіки. Що стосується, індивідуального господарювання, то необхідно звернути увагу і критично оцінити розподіл з 1998 р. колишніх колгоспних земель на земельні частки (паї) між колишніми колгоспниками. Варто проаналізувати результативність паювання.

Розглядаючи п'яте питання студенти мають опрацювати постанову Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності», яка націлювала на безоплатну поетапну передачу в 1997-2001 рр. у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду разом з об'єктами інженерного забезпечення сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу (за їх згодою), заснованих на колективній та інших формах недержавної власності, що знаходяться на їх балансі. Варто звернути увагу на проблеми передачі у комунальну власність місцевого самоврядування частини об'єктів соціальної сфери, діяльність у великих сільських населених пунктах підприємств сервісно-обслуговуючого напрямку, зменшення мережі закладів охорони здоров'я, ускладнення питання щодо житлового фонду у сільській місцевості.

У шостому питанні необхідно проаналізувати Державну програму розвитку соціальної сфери села, затверджена Президентом України від 15 липня 2002 р. У цьому акті відзначається, що соціально-демографічні проблеми сільської місцевості, безробіття і бідність сільського населення не стали предметом належної уваги з боку відповідних центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування. Тому, першочерговим завданням Програми є активізація діяльності всіх державних інститутів, щоб не

допустити подальшого звуження мережі сфери обслуговування в сільській місцевості. Виконання програми дасть змогу сформувати в селах високорозвинену соціальну інфраструктуру, що забезпечуватиме надання високоякісних послуг сільському населенню в усіх сферах його життєдіяльності за місцем проживання і сприятиме покращанню демографічної ситуації. Саме на ці складові потрібно звернути увагу при підготовці цього питання.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 1 (8 год.). Сільське господарство у роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Питання і завдання

1. Початок війни і розгортання селянських повстань.
2. Похід козацько-селянських військ у Галичину.
3. Воєнні дії в Україні у 1649-1653 рр. і їх вплив на боротьбу білоруського і польського селянства.
4. Соціальні наслідки національно-визвольної війни.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 56, 145, 146

Тема 2 (8 год.). Становище українських селян у другій половині XVII – у XVIII ст.

Питання і завдання

1. Загострення соціальних суперечностей у другій половині XVII ст.
2. Антифеодальна боротьба на Правобережжі та Галичині у другій половині XVII ст. Опришки.
3. Посилення покріпачення і соціального гніту селянства на Лівобережжі і Слобожанщині в першій половині XVIII ст.
4. Остаточне закріпачення селян Лівобережної, Слобідської та Південної України в другій половині XVIII ст.
5. Господарство та соціально-економічне розшарування селян Правобережної України і Галичини у XVIII ст.
6. Загарбання Галичини та Буковини Австрійською монархією. Аграрні реформи 70-80-х рр. XVIII ст.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 35, 56, 59-61, 100, 146

Тема 3 (10 год.). Селянство західноукраїнських земель у XIX – на початку XX ст.

Питання і завдання

1. Розклад феодально-кріпосницької системи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.:
  - а) Східна Галичина;
  - б) Північна Буковина;
  - в) Закарпаття.
2. Револуція 1848-1849 рр. і українське селянство.

3. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві у середині – другій половині XIX ст. Антипоміщицькі заворушення.
4. Західноукраїнське селянство на початку XX ст.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 15, 18, 19, 42

Тема 4 (5 год.). Перша світова війна і Лютнева революція 1917 р.

Питання і завдання

1. Сільське господарство під час війни.
2. Селянський рух у 1914-1916 рр.
3. Лютнева революція на селі.

Рекомендована література: 1, 6, 8, 10, 14, 18, 19, 109, 150

Тема 5 (5 год.). Політика «воєнного комунізму» і українське селянство

Питання і завдання

1. Аграрна і продовольча політика держави доби «воєнного комунізму».
2. Селянський повстанський рух проти політики «воєнного комунізму».

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 29, 96, 97, 101, 109, 147, 148

Тема 6 (8 год.). Селянство у часи нової економічної політики

Питання і завдання

1. Селянська взаємодопомога в Україні.
2. Комітети незаможних селян у 1922-1927 рр.
3. Соціально-побутова інфраструктура до колгоспного села.
4. Згорання непу та відновлення воєнно-комуністичних принципів на селі.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 13, 14, 16, 18-19, 22, 23, 35, 49, 63, 88, 91-94, 98, 101, 109, 134, 135

Тема 7 (10 год.). Суцільна колективізація сільського господарства

Питання і завдання

1. Вироблення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства.
2. Колективізація одноосібних селянських господарств: хід та наслідки.
3. Антиколгоспна селянська війна: характер, форми, наслідки.
4. Здійснення політики розкуркулення: трагедія селянства.

5. Тотальний терор проти селянства.

Рекомендована література: 1, 4, 5, 9, 10, 14, 16, 18-20, 22, 48, 49, 54, 70, 72, 75, 77, 91-93, 102, 135, 147, 159

Тема 8 (6 год.). Становище українського селянства у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Питання і завдання

1. Злидні та бідкування повоєнного селянства.
2. Післявоєнна відбудова соціально-побутової сфери села.
3. Неспроможність сталінської моделі аграрно-економічних відносин.

Рекомендована література: 1, 3, 5, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 43, 44, 91, 135

Тема 9 (8 год.). Українське село в умовах системної кризи (50-80-ті рр. ХХ ст.)

Питання і завдання

1. Малі сільські поселення і політика держави.
2. Поділ сіл на «перспективні» й «неперспективні» та його згубні наслідки.
3. Початок стихійної міграції селян у місто в роки «відлиги». Загострення проблеми трудових ресурсів.
4. Масова міграція та демографічна ситуація на селі у 70-80-ті рр. ХХ ст.

Рекомендована література: 1, 3, 5, 9, 10, 14, 16, 18-20, 22, 91, 119, 135, 137

Тема 10 (12 год.). Фермерство в Україні: зародження та становлення

Питання і завдання

1. Виникнення господарства фермерського типу в добу козаччини.
2. Формування фермерського укладу в період утвердження ринкових відносин.
3. Відродження фермерських господарств у суверенній Україні.

Рекомендована література: 1, 2, 5, 9, 10, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 65, 68, 69, 104, 111, 115.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Словесні, наочні методи: лекція, розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, диспут, мозкова атака, робота з першоджерелами, словниками, посібниками, дидактичними матеріалами та іншими джерелами інформації, робота з інтернетними публікаціями та матеріалами вебсайтів, створення й демонстрування презентацій; технології дистанційного навчання.

МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів при обговоренні питань семінарського заняття, виконанні аналітичних завдань. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота. Формою підсумкового контролю є екзамен.

КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК СТУДЕНТІВ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ. РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Увесь навчальний курс оцінюється в 100 балів. В поточне оцінювання включається: семінарські заняття – 20 балів, модульна контрольна робота – 30 балів, самостійна робота – 5 балів, індивідуальні навчально-дослідні завдання – 5 балів.

Поточний і модульний контроль (60 балів)				Екзамен	Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	Індивідуальні навчально-дослідні завдання		
20 балів	30 балів	5 балів	5 балів		

Оцінювання семінарського заняття

Оцінювання на семінарських заняттях відбувається за 12-бальною системою відповідно до критеріїв визначених «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях рівний 12.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості узагальнення. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний певною мірою відтворити його; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти знає половину навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; робить прості узагальнення але окремі висновки не логічні, не послідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовує термінологію; здатен скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувачем вищої освіти досить повні, він достатньо вільно застосовує вивчений матеріал; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички. Здобувач дотримується принципів академічної

		доброчесності.
Високий (творчо- професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний самостійно вивчити матеріал; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

Відвідування занять. Очікується, що всі студенти відвідають усі лекції і практичні заняття курсу. Студенти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом. «Положення про організацію освітнього процесу в КПНУ імені Івана Огієнка»
[URL: https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view](https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view)

Оцінювання самостійної роботи (5 балів)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 5-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквиуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

Критерії оцінювання

5 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
4	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі.

бали	Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
3 бали	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.
2-0 балів (не зараховано)	Студент допускає грубі помилки при виконанні роботи. Не розуміє сутність її виконання. Не може розкрити та обґрунтувати поставлені питання. Студент не здатен захистити виконані завдання.

Оцінювання індивідуальних навчально-дослідних завдань (5 балів)

Індивідуальна навчально-дослідна робота з курсу «Аграрна історія України» здійснюється шляхом дослідження студентами отриманої тематики. Контроль проводиться у формі реферату.

ІНДЗ оцінюється максимально у 5 балів, мінімально допустима кількість балів – 3.

Порядок подання та захист ІНДЗ

1. Звіт про виконання ІНДЗ подається на стандартних аркушах з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням усіх позицій змісту завдання (обсяг – до 25 арк.)

2. ІНДЗ подається викладачеві, який читає лекційний курс з відповідної дисципліни та приймає екзамен, не пізніше ніж за 2 тижні до екзамену.

3. Оцінка за ІНДЗ виставляється на заключному практичному занятті з курсу на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хв.).

4. Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Критерії оцінювання ІНДЗ

5 балів	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення. Студент дотримувався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
4 бали	Зміст реферату відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.

3 бали	Зміст роботи відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. В роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні висновки. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.
2-0 балів (не зараховано)	Робота виконана з грубими порушеннями: відсутня частина необхідних структурних компонентів. Зміст роботи не відповідає обраній для дослідження темі. В роботі наведені дані, що суперечать обраному джерелу. Нерозкритими залишаються поставлені у роботі завдання. Студент не дотримався плану-графіку виконання і подання на перевірку викладачу.

Оцінювання модульної контрольної роботи (30 балів)

Після вивчення усього матеріалу здобувачі вищої освіти пишуть модульну контрольну роботу.

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі (у вигляді відповідей на три питання). До її написання допускаються усі студенти. Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання модульних контрольних робіт отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для виконання або не виконали завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Модульна контрольна робота складається із 3 питань, які оцінюються по 10 балів.

З дисципліни «Аграрна історія України» здобувачі пишуть одну модульну контрольну роботу.

Критерії оцінювання

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«відмінно»	9-10 балів	Здобувач вищої освіти у відповідях на питання демонструє глибокі знання, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповіді на поставлене завдання.
«добре»	7-8 балів	Результати відповідей здобувача вищої освіти відповідають тим самим вимогам, що й для оцінки «відмінно», але при цьому здобувач допускає певні неточності та незначні помилки. Здобувач володіє матеріалом, правильно відповідаючи на поставлені завдання, логічно формулює відповіді, намагаючись аргументувати їх.
«задовільно»	6 балів	Відповіді здобувача вищої освіти на питання дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач допускає помилки при

		відповідях на питання, не вміє достатньо обґрунтувати свої судження.
«незадовільно»	5-0 балів (не зараховано)	Відповіді здобувача вищої освіти на питання не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повну/часткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.

Академічна добросовісність. Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недобросовісності. Виявлення ознак академічної недобросовісності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману. URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/>

Визнання результатів неформальної та (або) інформальної освіти

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно «Порядку визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)», зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі). URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view>

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;
- громадська або волонтерська діяльність.

Семестровий екзамен (40 балів)

Білет екзамену складається з трьох теоретичних питань, перші два з яких оцінюються по 12 балів, третє, більш складного рівня – 16 балів.

Питання екзаменаційного білета оцінюються відповідно до таких критеріїв:

Оцінка	Вимоги
«Відмінно» 40-35 балів	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні теоретичні знання, повно викладає вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних

	тлумачень однієї і тієї ж проблеми, вміє оцінювати аргументи для її доведення, формулює своє бачення проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, застосовувати знання на практиці у нестандартних ситуаціях, наводити необхідні приклади, викладає матеріал логічно, послідовно, вживає мовні засоби відповідно до норм української літературної мови.
«Добре» 34-29 балів	Якщо відповідь студента відповідає тим самим вимогам, що і для оцінки «відмінно», але при цьому студент допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу та мовному оформленні висловлювання. Студент вміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосовувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях.
«Задовільно» 28-24 балів	Якщо студент виявляє знання і розуміння основних положень предмета, але викладає матеріал неповно і допускає неточності у визначенні понять; не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; не в змозі захистити проект побудови системи роботи з певних тем дисципліни; викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу.
«Незадовільно» 23 бали і менше	Якщо студент виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє методичним апаратом, допускає помилки у формулюванні понять, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. Студент неспроможний виконати стандартні завдання навіть після навідних питань викладача.

Оцінювання екзамену:

Студенти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускаються до екзамену. Вони допускаються до екзамену після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю. Вважається, що студент підготувався до екзамену, якщо рейтингова оцінка за його результатом більша або дорівнює 24 балам. Студентам, які за екзамен отримали незадовільну оцінку, дозволяється ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки. Ліквідація академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяється до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускається не більше двох разів з навчальної дисципліни: один раз викладачеві, другий – комісії, яка створюється за розпорядженням декана факультету.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до таблиці відповідності.

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з кредитного модуля (навчальної дисципліни)	Підсумкова оцінка за шкалою ЄКТС	Рекомендовані системою ЄКТС статистичні значення (у %)	Підсумкова оцінка за національною шкалою	
			екзаменаційна	залікова
90-100 і більше	A (відмінно)/Excellent	10	відмінно	Зараховано/ Passed
82-89	B (добре)	25	добре	
75-81	C (добре)/Good	30	задовільно	
67-74	D (задовільно)/Satisfactory	25		
60-66	E (достатньо)/Enough	10		
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)/Fail		незадовільно	не зараховано /Fail
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)/Fail			

12. Умови визначення успішного засвоєння освітнього компоненту «Аграрна історія України»:

- кредити присвоюються здобувачам вищої освіти після завершення навчальної дисципліни та успішного оцінювання досягнутих ними результатів навчання;

- критерієм успішного проходження здобувачем вищої освіти оцінювання результатів навчання є досягнення ним мінімального порогового рівня оцінок за кожним запланованим результатом навчання освітнього компоненту та мінімального порогового рівня оцінки за освітнім компонентом загалом, яких складає 60% від максимально можливої кількості балів, визначеної відповідними нормативними документами Університету;

- здобувач вищої освіти вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю, якщо він не відпрацював пропущені навчальні заняття, не пересклав оцінки 0, 1, 2, 3 отримані на навчальних заняттях, не виконав або виконав модульну контрольну роботу, завдання самостійної та індивідуальної робіт з оцінкою, що становить менше 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт;

- здобувач вищої освіти, який має академічну заборгованість з освітнього компоненту за результатами поточного контролю, не допускається до екзамену. Рішення про недопущення за поданням викладача приймає декан факультету, його оприлюднюють до початку екзамену. У відомості обліку успішності роблять запис «не допущено»;

- здобувач вищої освіти допускається до складання екзамену після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю;

- здобувач вищої освіти підготувався до екзамену з освітнього компонента, якщо його рейтингова оцінка за результатами екзамену є більшою або рівною 24 балам (60% від максимально можливої для даної форми контролю кількості балів). Рейтингову оцінку такого здобувача вищої освіти з освітнього

компонента визначають як суму рейтингової оцінки за результатами поточної успішності та рейтингової оцінки за результатами екзамену;

- якщо допущений до екзамену здобувач вищої освіти не підготувався (його рейтингова оцінка за результатами екзамену є меншою 24 балів), то бали за екзамен до рейтингової оцінки поточної успішності не додаються, виставляють підсумкову оцінку з освітнього компоненту FX за шкалою ЄКТС та «незадовільно» за національною шкалою;

- здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю у формі екзамену отримали незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки;

- ліквідацію академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяють до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускають не більше двох разів: перший раз – викладачеві, другий – комісії яку створюють за розпорядженням декана факультету;

- відповідь здобувача вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності;

- за неуспішного проходження оцінювання результатів навчання за освітнім компонентом кредити здобувачі вищої освіти не присвоюють;

- якщо здобувач вищої освіти, допущений до семестрового контролю не з'явився на семестровий екзамен, у відомості обліку успішності викладач записує «не з'явився». Про незалежні від здобувача вищої освіти причини (у тому числі непрацездатність у зв'язку із хворобою), які підтверджують неможливість його присутності на екзамені, він має негайно повідомити декана факультету.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)» URL : https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view.

ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

1. Поява землеробства і скотарства. Трипільська культура.
2. Розвиток сільського господарства у східних слов'ян.
3. Розвиток сільського господарства у Київській державі та Галицько-Волинській державі.
4. Аграрні відносини в Литовсько-Руській державі.
5. Сільське господарство Речі Посполитій та аграрне питання в роки Української національної революції XVII ст.
6. Розвиток сільського господарства Запорозької Січі.
7. Аграрний розвиток у XVIII ст.
8. Сільське господарство в першій половині XIX ст.
9. Підготовка та здійснення реформи 1861 р.
10. Українське село в пореформений період.
11. Сільське господарство у 1900-1905 рр.
12. Аграрне питання в програмах українських політичних партій на початку XX ст.
13. Селянський рух у роки революції 1905-1907 рр.
14. Столипінська аграрна реформа та її здійснення в українському селі.
15. Селянський аграрний рух на Поділлі в 1917 р.
16. Селянський повстанський рух на Поділлі в 1920-1923 рр.
17. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в добу непу.
18. Розвиток кооперації на Поділлі у добу непу.
19. Селянські комітети взаємодопомоги на Поділлі.
20. Комітети незаможних селян на Поділлі.
21. Колективізація одноосібних селянських господарств на Поділлі.
22. Розкуркулення селян на Поділлі.
23. Антиколгоспна селянська війна на Поділлі та Південно-Східній Волині.
24. Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі.
25. Західноукраїнське село напередодні та після реформи 1848 року і до початку XX ст.
26. Розвиток сільського господарства західноукраїнського села в 1918-1940 рр.
27. Патріотичний рух селян Поділля для допомоги фронту.
28. Голод 1946-1947 рр. на Поділлі.
29. Злидні та бідкування подільських селян у повоєнний період.
30. Становище сільського господарства в 1945-1953 рр. Голод 1946-1947 рр.
31. Сільське господарство в 1953-1964 рр.
32. Розвиток сільського господарства на Поділлі у 50-60 роки.
33. Розвиток сільського господарства на Поділлі у 70-80 рр.
34. Соціально-побутовий розвиток подільського села.
35. Аграрний розвиток в другій половині 1960-х – у 1970-х рр.

36. Становище в сільському господарстві в 1980-х рр.
37. Соціально-побутові умови життя села в 1950-ті – 1980-ті рр.
38. Соціальна сфера селі на сучасному етапі.
39. Малі сільські поселення Поділля та їх нинішній стан.
40. Аграрна реформа у краї: здобутки та прорахунки.
41. Фермерські господарства Поділля.
42. Господарства населення Поділля та їх сучасний стан.
43. Великі господарства громадського типу на Поділлі.
44. Витоки аграрної освіти і науки.
45. Сільськогосподарська освіта і наука за радянської доби.
46. Сучасне кадрове і наукове забезпечення сільського господарства.
47. Аграрна реформа: задум і реальність.
48. Реформування форм власності та господарювання у сільському господарстві і формування аграрного ринку.

ПРОГРАМА ЕКЗАМЕНУ

1. «Неолітична» революція: запровадження землеробства і скотарства.
2. Трипільська культура. Сільське господарство у житті східних слов'ян.
3. Селяни в Київській державі.
4. Соціальне становище селянства у Київській державі.
5. Побут і народна творчість селянства у Київській державі.
6. Монгольська навала на Русь і селянство.
7. Землеволодіння і землекористування у XIV – першій половині XVI ст.
8. Групи селян у XIV – першій половині XVI ст.
9. Розвиток сільського господарства, ремесла і промислів у XIV – першій половині XVI ст.
10. Сільськогосподарське ремесло і промисли у XIV – першій половині XVI ст.
11. Селянські повинності у другій половині XIV – першій половині XVII ст.
12. Землеволодіння і землекористування наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
13. Групи селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
14. Землеробство і тваринництво наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
15. Селянські промисли наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
16. Посилення феодально-кріпосницько-феодального гніту наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
17. Селянське питання у політичних програмах (перша половина XIX ст.).
18. Селянські рухи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
19. Підготовка селянської реформи 1861 року.
20. Зміст і наслідки селянської реформи 1861 року.
21. Розшарування селянства внаслідок селянської реформи 1861 року.
22. Становище селян і сільськогосподарських робітників у пореформений період.
23. Селянський рух у пореформений період.
24. Революційний рух у 1905 р. і українське село.
25. Селянська боротьба у 1905-1907 рр.
26. Столипінська аграрна реформа і її наслідки.
27. Селянський рух у 1907-1914 рр.
28. Селянське господарство у роки Першої світової війни.
29. Аграрне питання в програмних документах українських партій на початку XX ст.
30. Селянський аграрний рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.).
31. Центральна Рада і селянське питання.
32. Аграрна політика у добу гетьманату і Директорії УНР.
33. Теорія та практика вирішення аграрного питання білогвардійськими і більшовицькими режимами.
34. Комбідівський період аграрної революції в Україні.
35. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство.

36. Криза сільськогосподарського виробництва і голод 1921-1923 рр.
37. Перехід до нової економічної політики і селянство.
38. Сільськогосподарська кооперація у добу непу.
39. Податкова політика держави і селянство у добу непу.
40. Селянська взаємодопомога в Україні.
41. Комітети незаможних селян у 1922-1927 рр.
42. Соціально-побутова інфраструктура доколгоспного села.
43. Колективізація одноосібних селянських господарств: хід та наслідки.
44. Антиколгоспна селянська війна: характер, форми, наслідки.
45. Здійснення політики розкуркулення: трагедія селянства.
46. Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.
47. Колгоспний неонеп: суть та наслідки.
48. Колгоспи та колгоспники у сталінській аграрній системі.
49. Спроба модернізації соціально-побутової сфери села у роки передвоєнних п'ятирічок та її неспроможність.
50. Аграрна реформа в ЗУНР та її крах.
51. Аграрні відносини у західноукраїнському селі.
52. Кооперативний рух у західноукраїнському селі.
53. Політика німецької окупаційної влади щодо українського села.
54. Оподаткування та обов'язкові поставки сільгосппродукції, як система пограбування українського селянства у часи нацистської окупації.
55. Аграрна реформа німецько-фашистського окупаційного режиму. Соціально-побутова сфера українського села в період фашистської окупації.
56. Вплив війни на чисельність і склад селянського населення.
57. Українське село у перші повоєнні роки.
58. Післявоєнний голодомор 1946-1947 рр. «Друге розкуркулення».
59. Податковий терор проти селянства у перші повоєнні роки.
60. Суцільна колективізація у західноукраїнському селі у перші повоєнні роки.
61. Післявоєнна відбудова соціально-побутової сфери села.
62. Неспроможність сталінської моделі аграрно-економічних відносин (кінець 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.).
63. «Новий аграрний курс Микити Хрущова»: плани та реальність.
64. «Нова аграрна політика Леоніда Брежнєва»: задум та наслідки.
65. Аграрна політика у добу перебудови в СРСР.
66. Індустріалізація колгоспного виробництва: досягнення та прорахунки.
67. Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва у 50-80-ті рр. ХХ ст.
68. Особисті присадибні господарства: труднощі розвитку у 50-80-ті рр. ХХ ст.
69. Матеріальний добробут селян у 50-80-ті рр. ХХ ст.
70. Крах спроб подолання істотних соціально-побутових відмінностей між містом і селом (1961-1985 рр.).
71. Малі сільські поселення і політика держави у 50-80-ті рр. ХХ ст.

72. Масова міграція та демографічна ситуація на селі у 70-80-ті роки.
73. Аграрна реформа в роки державної незалежності України: задум та реальність.
74. Людський капітал – основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери на сучасному етапі.
75. Проблема технічного переоснащення сільського господарства в роки державної незалежності України.
76. Великі господарства суспільного сектору у ринкових умовах.
77. Форми господарювання в аграрному секторі в умовах ринкової економіки.
78. Соціальна інфраструктура в умовах змін форм власності.
79. Соціальна сфера села на сучасному етапі.
80. Господарства населення: підсумкові оцінки, прогнози на майбутнє.
81. Витоки аграрної освіти і науки в Україні.
82. Сільськогосподарська освіта і наука в Україні за радянської доби.
83. Сучасне кадрове і наукове забезпечення АПК України.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ ДИСЦИПЛІНИ

Батрак – найманий робітник в сільському господарстві, позбавлений землі. Єдиним джерелом його існування була тяжка низькооплачувана праця.

Бояри – 1) представники правлячого стану в Київській Русі, які посідали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою; 2) протягом XV-XVII ст. – найвищий стан феодалів у Московській державі; 3) в Румунії, Молдові, а також на українських землях, що входили до їх складу, боярами називали великих землевласників.

Верв – територіальна одиниця, яку склали кілька селянських громад. Термін «верв» походить від слова «вірвовка», що означає шнурок, яким виміряли земельну ділянку, зайняту членами верви.

Викупні платежі – щорічні грошові сплати селянства в Росії за землю, одержану після скасування кріпацтва 1861 р.

Волока, уволока – поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусі та Україні в XVI-XVII ст. Офіційно запроваджена у Великому князівстві «Уставою на волоки» 1557 р. Площа В. не була сталою й дорівнювала від 16,8 до 21,4 га.

Волость – територіально-адміністративна одиниця, на чолі з волостелем або старостою. Від 1861 р. в межах Російської імперії В. (на Холмщині й Підляшші – гміна) – самоуправна одиниця, що об'єднувала кілька селянських поселень з обмеженими адміністративними та судовими компетенціями.

Вотчина – пануюча феодальна власність на Русі в XI-XV ст., що передавалась у спадок.

Голодомор – соціально-господарське явище, що виявляється в позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування й призводить до вимирання, згубної зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, а інколи й країн.

Гультяї – в XV-XVI ст. – селяни в Польщі, котрі в пошуках заробітку переходили з місця на місце.

Газда – в західних областях України – глава сім'ї, господарства.

Двопілля – система землекористування, коли орну площу ділили на два поля: одне засівали, інше залишали «відпочивати» (під пар).

Дворище – назва господарського двору з усіма забудовами (також огнище) в Давньоруській державі.

Дворові люди – в Київській державі – придворні великих князів; у XVII-XIX ст. – кріпаки, взяті на службу в дім поміщика, позбавлені земельних наділів.

Державні селяни – в Росії XVIII – першої половини XIX ст. – селяни, які жили на казенних (державних) землях, несли феодальні повинності на користь держави, але вважались особисто вільними; категорія селян у царській Росії XVIII-XIX ст., визнана вільними сільськими обивателями на відміну від поміщицьких селян.

Десятинні – дрібні селяни Південної України, які наприкінці XVIII – у XIX ст. орендували землю у великих землевласників за десяту частку врожаю.

Дим – найнижча господарська одиниця в давній Україні, двір, вогнище; на західноукраїнських землях – частина дворища.

Дідич – назва поміщиків в Україні, які володіли великими маєтками з землею, одержаними в XVII-XIX ст. за гетьманськими універсалами або за царськими грамотами.

Загородники (огородники) – одна з категорій малоземельного селянства в Литовсько-Руській державі у XIV- XVI ст. З. мали двори (загороди) та городи, а також – невеликі поля; вони виконували пішу панщину (без робочої худоби).

Закупи – категорія феодално залежних селян у Київській Русі в XI-XII ст. і в Україні XIV-XVI ст. Збіднілі селяни брали у феодала в борг позику (купу) і повинні були відробляти її.

Залежні селяни – селяни, що потрапили в залежність від феодалів в період раннього середньовіччя. Розрізняли кілька видів феодалної залежності: поземельна, коли селянин втрачав право власності на землю й користувався землею, що належала феодалові, зобов'язаний був виконувати повинності; приватна або кріпосна залежність, коли селянин втрачав не тільки право власності на землю, а й власну свободу.

Захребетники, застінники – категорія збіднілого, феодално залежного населення в Московському царстві, Білорусі та в Україні в XV-XVII ст. Вони не мали власного господарства, не платили податків, наймитували в заможних селян і міщан.

Збиральництво – одна з форм господарської діяльності людини на перших стадіях розвитку суспільства, яка полягала в збиранні дикоростучих плодів, ягід, їстівного коріння тощо для харчування.

Здольщина – кабальна форма оренди землі, з оплатою власникові частиною врожаю. Характерна передусім для середньовіччя.

Земельний устрій, земельний лад – сукупність земельних стосунків певної країни, система володіння землею й користування нею.

Земельні реформи – законодавчі, адміністративні та землевпорядні заходи з метою перерозподілу землі між окремими суспільними групами.

Землеволодіння – володіння землею на певних засадах – приватної власності оренди та ін., які відповідно визначали права і обов'язки користувачів.

Землекористування – господарське використання землі, що перебуває в особистій чи суспільній (державній, юридичних осіб тощо) власності.

Зимівник – назва господарства хутора у запорозьких, чорноморських і частини донських козаків, де вони перебували, коли не було воєнних дій, особливо взимку.

Ізгої – (давньорус. «гойти» – жити) – в Київській державі XI-XII ст. – особи, що опинилися поза своєю соціальною групою середовищем: селяни, які вийшли з общини вільновідпущеники або ті, хто викупився з холопства; неписьменні сини священиків князі, що втратили родове старшинство; неповноправні люди.

Інвентарі – (лат. inventarium – опис) – господарські описи міст замків королівських старостинських і поміщицьких маєтностей на західноукраїнських

землях, Правобережній Україні, Білорусі, Литві та Польщі в XV – першій половині XIX ст.

Кадастр – (франц. Cadastre) – 1) в античному світі – список осіб для подушного оподаткування; 2) систематизоване зведення відомостей (реєстр) про відповідний об'єкт.

Кварта – одиниця вимірювання об'єму рідких і сипучих тіл у неметричній системі мір у XVI-XVIII ст. Ввелась в Україні як міра рідин, яка дорівнювала приблизно 1 літру.

Кмети – термін, що зустрічався в середні віки у слов'янських мовах і мав різне значення. На тих землях, що були захоплені Польщею, кмети називали вільних селян, які мали власний наділ і сплачували державний податок. Протягом другої половини XV – першої половини XVII ст. кмети потрапили в особисту залежність від феодала і їх почали називати холопами.

Кабала – (араб. – розписка, зобов'язання) – в XIV-XVIII ст. – форма особистої залежності раніше вільних людей, які тимчасово стали холопами – до відробітку наданої їм позики.

Колгосп (колективне господарство) – 1) форма організації сільськогосподарської праці; 2) створене в СРСР в ході колективізації сільськогосподарське об'єднання селян.

Колективізація сільського господарства – об'єднання індивідуальних сільських господарств в союзи, які засновуються на колективній власності на засоби виробництва. В СРСР в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. була проведена насильницька суцільна К.С.Г.

Комбідри (комітети бідноти) – селянські організації в Росії (1918 р.) та Україні (1918-1920 рр.), створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі.

Комнезами (комітети незаможних селян) – селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі в 1920-1933 рр.

Комуна – (франц. Commune – община від лат communis – спільний) – 1) за середньовіччя в Західній Європі – міська громада, що домоглася незалежності від феодала й права на самоврядування; 2) в період Великої Французької революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування в Парижі та інших містах; 3) Паризька К. 1871 р. – революційний уряд Франції; 4) нижча адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління у Франції, Бельгії та деяких інших країнах; 5) одна з форм колективного сільськогосподарського виробничого кооперування.

Кооперація – (від лат. Cooperation – співпраця) – добровільні об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Копа – 1) у східних слов'ян одиниця лічби: 60 снопів, дощок, яєць тощо; 2) схід селянської общини в Україні у XV –XVIII ст. для вирішення громадських справ; 3) одиниця грошової лічби (60 шт.).

Кріпак – особисто залежний від поміщика прикріплений до земельного наділу селянин.

Кріпосне право, кріпацтво – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Лан – одиниця вимірювання повинностей селян на користь феодала в Польщі та Литві (XIV-XVIII ст.) та на загарбаних ними українських землях, що відповідала повному селянському наділу. Існувало два види: малий Л. – близько 16,8 га і великий Л. – близько 25 га.

Ланове – державний грошовий поземельний податок феодально залежних селян у шляхетській Польщі та феодальній Литві й на загарбаних ними в XIV-XVIII ст. українських землях.

Латифундія – (лат. latifundium, від latus – широкий і fundus – земля, маєток) – так у середні віки та Новий час позначалися великі приватновласницькі земельні володіння, маєтки, помістя, з натуральним характером господарства, в яких застосовувалися напівфеодальні форми праці залежного населення.

Магістратські селяни – категорія українського селянства, що перебувала у феодальній залежності від магістратів у XIV-XVIII ст.

Махновщина – селянський повстанський рух в Україні (1918-1921 рр.) за соціальні та національні права, очолюваний Н. Махно.

Місячина – плата натурою у вигляді місячного продовольчого пайка та одягу, що видавалася поміщиками кріпакам, позбавленим земельних наділів, перед усім дворомим людям.

Мито – особлива платня (податок), який сплачували грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні або внутрішні митні застави.

Наймити – 1) позастановий найбільшій прошарок трудячого населення в Київській державі, Російській державі та в Україні, позбавлений засобів виробництва; 2) наймані робітники в капіталістичному сільському господарстві.

Натуральне господарство – тип господарства, за якого продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу їх на ринку.

Натуральні податки – обов'язкові податки на користь держави, феодала або церкви в період давнього світу та середньовіччя. Сплачувані селянами натурою (зерном, прядивом, рибою, сіллю, хустром, хмелем, медом тощо).

Незаможники (бідняки) – малоземельні селяни в радянській Україні (в 1920 – на початку 1930-х рр.), що не мали тягла й реманенту і тому часто наймалися на працю до інших господарів.

Оброк – плата залежних селян феодалам. Існували натуральний О. (продуктами й виробами) та грошовий.

Обезземелювання селян – позбавлення селян землі як основного джерла життєдіяльності.

Огнищанин – головний управитель княжого двору в Київській державі у X-XII ст., боярин. Відповідав за збереження князівського майна.

Община – об'єднання людей, характерне для багатьох епох. Особливістю О. є спільна власність на знаряддя праці, інше майно, а також повне або

часткове самоуправління. В історії відомі О. родові, сімейні та сусідські (їх ще називають сільськими).

Одноосібник – селянин, що під час колективізації не вступив до колгоспу й зберіг на якийсь час своє приватне господарство.

Оренда (від дат. Arendo) – здаю в найми, наймаю) – найм майна, приміщень, землі тощо з правом тимчасового користування ним за певну плату.

Панщина, відробіткова рента – одна з форм феодальної земельної ренти, примусової праці феодально залежного селянина, який працював власним реманентом у господарстві землевласника феодала й мав дуже обмежену особисту свободу.

Панцирні бояри (панцирні слуги) – категорія залежного селянства у Великому князівстві Литовському в XV-XVI ст. Панцирні бояри були зобов'язані нести службу на коні й тяжкому озброєнні по охороні кордонів, маєтностей, замків тощо.

Парцеляція (від франц. Parcelle – частинка) – дроблення селянських земельних наділів на невеликі ділянки.

Переліг – система землеробства, за якою поле засівається кілька років підряд, потім кілька років відпочиває, потім знову ореться і т.д.

Піджеляри – безземельні селяни в Закарпатті.

Підсіка – система землекористування, за якою вирубували ділянку лісу, підсохлі дерева спалювали, а удобрену попелом ділянку засівали зерном. Освоєну ділянку використовували до виснаження ґрунту, потім залишали її і вирубували нову.

Підсусідки – назва різних категорій селян у Московській державі XVI-XVII ст. та в Україні у XVI-XVIII ст., які не мали власного господарства й жили в чужих дворах, «у сусідах».

Повинності – обов'язки, які мусили виконувати селяни на користь свого феодала: виплачувати оброк, працювати на панщині і т.п.

Поволівщина, волощина – один із прямих податків на загарбаних Литвою й Польщею українських земель у другій половині XIV – першій половині XVII ст. Сплачували всі феодально залежні селяни. Стягувалася в залежності від стану селянського господарства – кількості та якості землі, наявності робочої худоби тощо. Складала від 4 до 60 грошей.

Податі – до середини XIX ст. назва різних податків з феодально залежного населення.

Податні стани – у XVIII-XIX ст. групи населення (селяни та міщани), які платили подушну подать, піддавалися тілесним покаранням, виконували рекрутську та інші повинності.

Повоз – державна повинність в Київській державі, що полягала в обов'язку доставляти продукти сільського господарства за розпорядженням князя (феодала) на княжий двір або в похід.

Пожиле – грошова плата, яку селянин сплачував у разі переходу до іншого землевласника.

Подвірне оподаткування – система оподаткування населення прямими податками в Московській державі та в Лівобережній Україні. Одиницею

оподаткування був двір. Запроваджена в 1679 р. замість посошного оподаткування. Зберігалася до запровадження подушної податі (1724 р.)

Подимне (подимщина, димне, дим) – один з найдавніший непрямих податків у Київській державі й на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. За одиницю оподаткування правив «дим» (двір, будинок).

Подушне (подушний податок, подушна подать) – основний прямиий податок у Російській імперії. Запроваджений у 1724 р. на заміну подвірного оподаткування. Цим податком обкладалися всі чоловіки податкових станів незалежно від віку. Податок було відмінене у 80-х рр. XIX ст.

Полюддя – щорічний об'їзд у Київській державі князем з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини у XI-XIII ст.

Поміщики – феодалні землевласники в Росії та в Україні. Назва походить від найменування феодалного землеволодіння в Росії наприкінці XV – на початку XVIII ст. – помістя. В Україні П. називали ще дідичами.

Поміщицькі селяни (кріпосні) – в Росії до реформи 1861 р. – селяни, які належали поміщикам.

Поплужне – поземельний податок, який сплачували залежні селяни натурою (зерном, медом, воском тощо) в Київській державі та давньоруських удільних князівствах (IX – перша половина XVI ст.), грішми – в Великому князівстві Литовському, на Смоленщині, Чернігово-Сіверщині (друга половина XIV – перша половина XVI ст.) Одиницею оподаткування був плуг.

Посесійне право (від лат. Possession – володіння) – умовне володіння державними селянами та землями, надане промисловим підприємствам Росії в ХУІІІ ст.

Посесійні селяни – в Росії у ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. – державні селяни, закріплені за мануфактурами.

Посесор (лат. possessor від possession – володію) – 1) власник або співвласник мануфактурних промислових підприємств у Росії, в т.ч. й в Україні, у ХУІІІ – першій половині ХІХ ст.; орендар державного маєтку разом з приписаними до маєтку селянами. Існували у ХУІІІ ст. в Польщі, Білорусії, Правобережній Україні.

Посполиті селяни – (від польського *rospolity* – загальний, звичайний) – загальна назва для більшості селянського населення в Гетьманщині та Слобідській Україні у ХУІІ-ХУІІІ ст.

«Похожі» селяни – категорія феодално залежних збіднілих селян в Україні, Білорусії та Литві в ХУ-ХУІ ст., які мали право переходу від одного поміщика до іншого.

Приписні селяни – категорія феодално залежного населення в Росії та в Україні в ХУІІ – середині ХУІІІ ст., яке було зобов'язане замість сплати подушного та оброчного податку працювати на казенних чи приватних заводах і фабриках.

Продзагони (продовольчі загони) – створювані більшовика у 1918-1921 рр. загони для конфіскації хліба у селян «на потреби революції», які проводили продрозкладку.

Продподаток (продовольчий податок) – система фіксованого натурального оподаткування селянства населення радянських республік, введена постановою X з'їзду РКП(б) (1921 р.) замість продрозкладки. Один із основних заходів нової економічної політики (НЕП).

Продрозкладка (продрозверстка) – система заготівель харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, побудована на примусовому товарообміні, конфіскації, складова частина політики воєнного комунізму, тривала в Росії від березня 1919 р. до березня 1921 р.

Пуд – одиниця виміру ваги (маси), що застосовувалась в Україні з часів Київської держави. Пуд дорівнював 40 фунтам (бл. 16,380496 кг).

П'ятисотенниці – підтримувані і захочені Комуністичною партією і радянською державою ініціатори руху колгоспників за одержання високих урожаїв цукрових.

Рангові маєтності – земельні маєтності в Лівобережній Україні, що надавалися російськими царями та українськими гетьманами козацькій старшині й царським чиновникам «на ранг», тобто як винагороду за службу на час перебування на тій, чи іншій посаді.

Рента (нім. Rente, франц. Rente, від лат. reddo – повертаю, сплачую) – прибуток, який отримує рантиє у формі відсотка з наданого в позику капіталу, землевласник – у формі земельної Р. з наданої в оренду ділянки землі.

Рядовичі – категорія феодально залежного давньоруського населення, що згадується в історичних джерелах XI-XII ст., особи, що служили феодалу за рядом (договором).

Селяни-данники – найчисленніша категорія «погожих» селян у Великому князівстві Литовському та на загарбаних ним українських землях. Платили натуральну данину хутром, медом та ін. продуктами. Займалися переважно мисливством, рибальством, інколи – землеробством. У 1588 р. згідно Литовським статутом були перетворені на державних селян або кріпаків.

Серебщина – грошова данина, державний податок, стягуваний з усіх без винятку селян у Литві та на загарбаних нею українських і білоруських землях у XIV-XVI ст.

Сільська община, громада – в дореволюційній Росії та в Україні – територіальне об'єднання селянських господарств, зв'язаних між собою колективною власністю на землю (хоч користувалися нею індивідуально), взаємною відповідальністю за сплату податків і виконання тяглової, шляхової та ін. повинностей. Виникла в процесі розпаду первіснообщинного ладу. Існувала до початку XX ст.

Сільський схід – у дореволюційній Росії, в т.ч. й на території України, – збори усіх домогосподарів села; від 1797 р. – розпорядчий орган сільської громади удільних та державних селян, а після реформи 1861 р. – й селян, які звільнилися від кріпацтва.

Слобода – назва різних поселень на українських, російських і білоруських землях XI-XVIII ст., населення яких тимчасово звільнялося від князівських повинностей.

Смерди – особисто вільні селяни в Давньоруській державі у IX-XIII ст.

Солтис – у селах Західної України, що з XIV ст. підпала під владу Польщі службова особа, яку призначав феодал. Збирала з селян чинш, мав судову владу.

Староста – слово має багато значень. У царській Росії сільський староста – голова сільської общини – поселеннях державних селян, а після селянської реформи 1861 р. – і в селах колишніх поміщицьких селян. Обирався сільським сходом на три роки. В Україні сільського старосту називали іноді вйтом.

Старостинські маєтності – у шляхетській Польщі, феодальній Литві й на загарбаних ними українських і білоруських землях (XIV-XVIII ст.) – частина державних маєтностей, які уряд надавав магнатам і шляхті за службу в тимчасове або довічне користування.

Старостинські селяни – категорія феодально залежних селян старостинських маєтностей.

Суцільна колективізація сільського господарства – примусове усупільнення землі, реманенту, худоби, інших засобів виробництва, знарядь праці, що до того перебували у власності й подвірному користуванні селянських господарств, і створення колгоспів. Проводилась в СРСР в кінці 1920-х – 1930-х рр.

Сухомельщина – натуральна плата за помел зерна в Україні в часи середньовіччя.

Толока – давня форма селянської взаємодопомоги, зокрема у виконанні термінових робіт, що вимагали більшої кількості осіб (збирання врожаю, вирубування лісів, спорудження будинків).

Трудодень – форма оплати праці в колгоспах СРСР, уведена в 1930-1931 рр. під час примусової колективізації сільського господарства. Система Т. існувала до 1966 р.

Тіун – назва кількох категорій посадових осіб. У Київській державі так називались господарські управителі князя або бояр. У XIV-XVII ст. за часів Великого князівства Литовського і Московської держави тіуни великого князя займались його господарством і управляли окремими містами і волостями.

Тяглі селяни – 1) у Київській державі та Московській державі XV – початку XVIII ст. – різні категорії феодально залежних селян і посадових людей, які сплачували державні податки і виконували натуральні повинності; 2) заможна частина феодально залежного селянства в Польщі, Литві та на загарбаних ними українських землях у XIV-XVIII ст., а також Правобережній Україні, що належала Росії.

Тягло – 1) узагальнена назва в дореволюційний період в Україні всіх податків, які сплачувалися селянським двором державі, та всіх феодальних повинностей, які виконувалися на користь поміщика; 2) узагальнена назва робочої худоби в дореволюційній Україні.

Удільні землі – землі, які в царській Росії належали імператорській родині. Були виділені з державних у 1797 р. й існували до 1917 р. для утримання царського двору й династії.

Удільні селяни – категорія феодально залежних селян у царській Росії, що жили на удільних землях. Виділені з державних селян у 1797 р. Звільнені у 1863 р.

Установчі грамоти – акти, що визначали в Росії відносини між селянами й поміщиками після скасування кріпацтва у 1861 р.

Феодальна рента – плата, яку віддавав залежний селянин феодалу за право користування землею. Розрізняють три основні форми Ф.Р.: відробкова (панщина); продуктова (натуральний оброк); грошова.

Фермер (англ. farmer) – у розвинених країнах – орендар або власник землі, який веде на ній господарство головним чином власною, а також найманою працею.

Фільварок – (польск. folwark) – хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок. Існував у Польщі й Великому князівстві Литовському.

Халупники – категорія феодально залежних селян у Польщі й Великому князівстві Литовському, які внаслідок волочної поміри (див. волока) 1557 р. втратили землю й залишилися з власною хатою (халупою) та невеликими садибами. Існували також на захоплених Австрією західноукраїнських землях до сер. ХІХ ст. та в дореформеній Росії.

Холопи, хлопи – 1) назва феодально залежних людей у Київській державі, в Московській державі і в Україні (Х. називали чоловіків, а жінок – рабами), вживана поряд з назвою «челядь». У ХІV-ХV ст. більшість Х. було закріпачено; 2) у середньовічній Польщі Х. – загальна назва феодально залежного селянства.

Хутір – сільське, іноді однодвірне поселення. Х. виникли в середні віки в процесі освоєння нових земель і розвитку товарно-грошових відносин. В Україні, на Кубані, Дону Х. часто називали виселок із сіл і козацьких станиць, незалежно від числа дворів у ньому.

Церковні селяни – в Росії та в Україні до 1764 р. – селяни, які перебували у феодальній залежності від церкви, монастирів, патріарха (пізніше синоду), архієрейських домів тощо. Виникнення стану Ц.с. пов'язане із заснуванням у Київській державі (Х-ХІ ст.) монастирів. У 1764 р. в результаті секуляризації була створена категорія економічних селян, яка згодом увійшла до складу державних селян.

Цілинні землі – неорані, неосвоєні, але придатні для сільського господарства землі

Чинш – (польск. czynsz, від нім. Zins) регулярний оброк, який грошима чи натурою особисто вільні, але позбавлені земельної власності чиншові селяни й міщани за користування орними та іншими земельними угіддями.

Чиншові селяни – категорія особисто вільних, позбавлених земельної власності селян, що за безстрокове спадкове користування землями держави або окремих феодалів платили податок – чинш і відбували різні додаткові повинності.

Челядь – 1) назва залежного населення у Київській державі, збірна назва населення феодальної вотчини, яке знаходилось у різних формах залежності від землевласника; 2) в Україні у XV-XIX ст., так називали слуг в господарстві.

Чорносошні селяни – категорія сільського населення в Московській державі (XVI-XVII ст.), залежного безпосередньо від феодальної держави, а не від приватних власників.

Шарварки (від нім. *Sharwerk* – спільна робота) – в Польщі XV-XVIII ст., у т.ч. на загарбаних нею українських землях, – додаткова до панщини повинність кріпаків працювати на будівництві шляхів, мостів, гребель, панських будинків. В Росії існувала з кінця XVIII ст. У Лівобережній Україні Ш. скасовано в середині XVII ст. Б.Хмельницьким, а в Правобережній – після селянської реформи 1861 р.

Шляхта – (польск. *szlachta*) – привілейований, пануючий стан у Польщі, Литві, на українських і білоруських землях, що входили в XIV – XVIII ст. до складу Великого князівства Литовського чи Речі Посполитої. Синонім дворянства в Росії.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Аграрна історія України: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. URL: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3465> (дата звернення: 10 грудня 2018 р.).
2. Головка В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990-2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с. (Україна. Нариси історії).
3. Даниленко В. М., Крупина В. О., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є., Стяжкіна О. В., Якубова Л. Д. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с. (Україна. Нариси історії).
4. Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с. (Україна. Нариси історії).
5. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, 2004. 288 с.
6. Історія селянства Української РСР. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 551 с.
7. Історія селянства Української РСР. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 2. 534 с.
8. Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 1. 631 с.
9. Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.
10. Каденюк О. С. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, 2018. 308 с.
11. Каденюк О. С., Алещенко М. І., Живора С. М., Михайлик А. О. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський, 2008. 292 с.
12. Каденюк О. С. Аграрна реформа в Україні: науковий аспект. Київ, Кам'янець-Подільський, 1996. 60 с.
13. Калініченко В. В. Селянське господарство в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків, 1997. 400 с.
14. Комарніцький О. Б. Аграрна історія України: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-тів. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Видавництво «Рута», 2019. 174 с.
15. Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України: у 3 ч. Ч. 1. Від найдавніших часів до початку ХХ століття. Київ: Аграрна наука, 2019. 332 с.
16. Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України: у 3 ч. Ч. II: Радянська доба 1917-1990 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 458 с.
17. Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України: у 3 ч. Ч. III: Період незалежності 1991-2018 рр. Київ: Аграрна наука, 2019. 372 с.
18. Панченко П. П. Аграрна історія України. Київ, 1996. 360 с.

19. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. Київ, 2000. 342 с.
20. Савчук І. Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі / За ред. В. Смолія; НАН України, Ін-т історії України, Інститут географії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 210 с.
21. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. Київ, 1996. 540 с.
22. Українське село у 20-90 роках ХХ століття / Беренштейн Л. Ю., Кульчицький С. В., Мигрин Г. Р., Панченко П. П., Джос Ф. Х., Каденюк О. С., Коломієць С. С. та ін. Київ, 1998. 140 с.

Допоміжна

23. Абраумова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія. Черкаси: В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
24. Аграрна реформа в Україні: законодавчі і нормативно-методичні документи (1990-1996). Київ, 1996. 280 с.
25. Аграрне законодавство періоду Української революції (1917-1921 рр.) : збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. 554 с.
26. Аграрні проблеми у працях українських істориків / Мигрин Г. П., Беренштейн Л. Ю., Коломієць С. С. та ін. Київ, 1994. 165 с.
27. Арутюнян Ю. В. Опыт социологического изучения села. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1968. 104 с.
28. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва: Наука, 1970. 466 с.
29. Архирейський Д. В. До причин більшовицько-селянського протистояння в Україні за доби «воєнного комунізму». *Питання аграрної історії України*: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпро: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. С. 76-89.
30. Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Укр. іст. журн.* 1994. Ч. 1. С. 113-116.
31. Бахмат М. І., Алещенко М. І. Подільський державний аграрно-технічний університет. Кам'янець-Подільський, 2005. 264 с.
32. Безаров О. Т. Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у ХІХ столітті та її результати. *Український селянин*: зб. наук. пр. Черкаси, 2021. Вип. 26. С. 5-18.
33. Берестень Ю. В. Катеринославська школа садівництва, городівництва та бджільництва: історія становлення та навчально-виробничої діяльності (1890–1908 рр.). *Питання аграрної історії України*: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпро: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. С. 42-55.

34. Берестовий А. І., Корновенко С. В. Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. 212 с.
35. Бернштейн Л. Ю., Коломієць С. С., Каденюк О. С., Ісакова Н. П. та ін. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Київ, 2003. 244 с.
36. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на Українських теренах Великого князівства Литовського (1440-1572 рр.). Київ, 2017. 423 с.
37. Бойко Я. В. Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. ХІХ ст.). *Укр. іст. журн.* 1989. Ч. 10. С. 93-101.
38. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки). Київ: вид-во НАДУ, 2007. 424 с.
39. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.). *Укр. іст. журн.* 1992. Ч. 3. С. 84-91.
40. Борисевич С. О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії. *Укр. іст. журн.* 2005. Ч. 2. С. 78-90.
41. Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 2020. Ч. 4. С. 61-76.
42. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Чернівці: Золоті литаври, 2000. 340 с.
43. Веселова О. Українське село в лабетах голоду 1946-1947 рр. *Український селянин: зб. наук. пр.* Черкаси, 2000. Вип. 1. С. 7-12.
44. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні. *Укр. іст. журн.* 2006. Ч. 6. С. 98-124.
45. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920. Мюнхен – Чикаго, 1968. 232 с.
46. Власюк І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.:* зб. наук. пр. Київ. 2000. Вип. 1. С. 152-158.
47. Гаврик Б. Ю. Реформаторська діяльність П. А. Столипіна. *Вісник аграрної історії:* наук. журн. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 31-34. С. 32-42.
48. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. Київ, 1996. 280 с.
49. Голиш Г. М. Ленінсько-більшовицька концепція соціалістичної модернізації села. *Український селянин: зб. наук. пр.* Черкаси, 2014. Вип. 14. С. 104-107.
50. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав, 1990. 386 с.
51. Голод в Україні 1946-1947: документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк, 1996. 376 с.

52. Голубєв В. Ф. Сільська община (грумада) XVI-XVIII ст. в українській історіографії. *Укр. іст. журн.* 2009. Ч. 5. С. 186-199.
53. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України у першій половині XIX ст. *Укр. іст. журн.* 1999. Ч. 6. С. 64-69.
54. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927-1933. Київ: НREC PRESS, 2016. Т. II: Початок форсованої колективізації, розкуркулення та масова депортація. Війна селянства проти радянської влади (липень 1929 – вересень 1930). Кн. 1. 693 с.
55. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1997. 64 с.
56. Гурбик А.О. Сільська громада в Україні XIV-XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм. *Укр. іст. журн.* 1997. Ч. 5. С. 52-66.
57. Гуржій І. В. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. 192 с.
58. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. 172 с.
59. Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 107 с. (Історичні зошити).
60. Гуржій О. Західна Європа та Гетьманщина в середині XVII-XVIII ст.: соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка / Відп. ред. В. Смолій. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 128 с.
61. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII–XVIII ст. Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 296 с.
62. Довжук І. В., Борчук С. М. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.:* зб. наук. пр. Київ. 2017. Вип. 26 С. 68-81.
63. Дровозюк С. І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки XX ст.). *Укр. іст. журн.* 1994. Ч. 5. С. 61-67.
64. Жулканич Н., Міщанин В. Історичні передумови та складнощі запровадження ринку землі в Україні. *Український селянин:* зб. наук. пр. Черкаси, 2021. Вип. 25. С. 24-29.
65. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 19 вересня 2018 р.)
66. Земський Ю. С. Міжнародний чинник спонукання великої реформи 1861 року. *Український селянин:* зб. наук. пр. Черкаси, 2019. Вип. 22. С. 5-10.

67. Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми). *Укр. іст. журн.* 2003. Ч. 3. С. 21-25.
68. Ігнатенко М. М. Українське село: соціально-економічні зміни (1991-2008 рр.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2010. 42 с.
69. Каденюк О. С. Аграрна реформа в Україні: науковий аспект. Київ Кам'янець-Подільський, 1996. 60 с.
70. Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929-1933 рр.). Черкаси, 2017. 300 с.
71. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський О. В. [та ін.]. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.): [монографія]. Черкаси: АНТ, 2007. 280 с.
72. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: зб. док. і матеріалів. Київ: Наук. думка, 1992. 356 с.
73. Комарніцький О. Б. Аграрний рух у містечках Правобережної України в період Центральної Ради. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*: зб. за підсумками наукової конференції викладачів і аспірантів. Вип. 4. У 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2005. С. 39-41.
74. Комарніцький О. Б. Організація та проведення сільськогосподарської практики студентів педагогічних навчальних закладів Правобережжя (20-30-ті рр. XX ст.). *Український селянин*: зб. наук пр. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2015. Вип. 15. С. 50-53.
75. Комарніцький О. Б., Завадська І. М. Колективізаційні процеси в українському селі і студентство педагогічних вишів (30-ті рр. XX ст.). *Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції «Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції»*. Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2018. С. 349-352.
76. Комарніцький О. Б., Комарніцька Л. М. Сільське господарство, ремесла і промисли у житті містечок Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. Т. 3. С. 250-257.
77. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 234 с.
78. Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Укр. іст. журн.* 2020. Ч. 5. С. 64-76.
79. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. Черкаси: Ант, 2008. 238 с.

80. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919-1920 рр.): [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2009. 438 с.
81. Корновенко С. В. Заходи білогвардійського уряду А. Денікіна з урегулювання орендних відносин в українському селі (1919 р.). *Укр. іст. журн.* 2007. Ч. 1. С. 117-125.
82. Корновенко С. В., Берестовий А. І., Компанієць О. В., Пасічна Ю. Г., П'янзін С. Д., Щербаков М. Я. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917-1921: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2019. 220 с.
83. Корновенко С. В., Іващенко В. А. Податкова політика національних урядів в українському селі періоду революції 1917-1920 рр.: [монографія]. Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 160 с.
84. Корновенко С. В., Священко З. В. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Вітте: [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.
85. Корновенко С. В., Чмільова С. В. Діяльність закладів культури в українському селі в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття (за матеріалами Черкаської області): монографія. Черкаси: В-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. 263 с.
86. Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917-1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
87. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.). *Укр. іст. журн.* 2000. Ч. 1. С. 61-71.
88. Крестьянские истории: Российская деревня в 1920-х годов в письмах и документах. Москва: Росспэн, 2001. 232 с.
89. Кудінов Д., Пархоменко В. Класифікація форм і методів соціальної та політичної боротьби українського селянства на початку ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 2021. Ч. 1. С. 122-135.
90. Кузьмінський А. І. Основні аспекти реформи 1861 року. *Український селянин: зб. наук. пр.* Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 11-15.
91. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.
92. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ, 1968. 396 с.
93. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ, 1991. 123 с.
94. Лазуренко В., Очеретяний В. Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату. *Укр. іст. журн.* 2022. Ч. 5. С. 112-120.
95. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. 480 с.

96. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 112 с.
97. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917-1923 рр. Київ, Донецьк: Вища школа, 1975. 116 с.
98. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. Київ, 1991. 129 с.
99. Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Українське село на межі літа й осені 1918 року: суспільні настрої. *Український селянин*: зб. наук. пр. Черкаси, 2020. Вип. 24. С. 16-23.
100. Маркина В. А. Крестьяне правобережной Украины: конец XVII – 60-е годы XVIII ст. Киев: Киевский университет, 1971. 174 с.
101. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-Теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ, 1995. 202 с.
102. Марочко В., Мовчан О. 1932-1933. Хроніка Голодомору в Україні. Київ: Кліо, 2020. 296 с.
103. Марчук В., Синяк С. Особливості еміграції до Канади з Волинського воєводства II Речіпосполитої в 1930-1939 рр. *Укр. іст. журн.* 2022. Ч. 3. С. 110-118.
104. Мединська М. Сучасний стан та перспективи розвитку аграрного сектору економіки України. URL: http://sophus.at.ua/publ/2016_03_31_lviv/sekcija_section_4_2016_03_31/suchasnij_stan_ta_perspektivi_rozvitku_agrarnogo_sektoru_ekono (дата звернення 15 березня 2019 р.).
105. Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: формування кадрового складу. *Укр. іст. журн.* 2021. Ч. 3. С. 28-40.
106. Мельничук К. В. Збір податків у практиці селянського самоврядування пореформеної доби (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ. 2018. Вип. 28. С. 110-125.
107. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). Харків: Вища школа, 1974. 168 с.
108. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Київ: Темпора, 2012. XXVI+450 с.
109. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.
110. Морозов А. Г., Михайлюк Ю. М. Сільська громада середнього Подніпров'я XIV-XVI ст.: традиції і специфіка. *Укр. іст. журн.* 2003. Ч. 3. С. 35-38.
111. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: Історія і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2004. 436 с.

112. Нікілев О., Марченко В. Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин: зб. наук. пр. Черкаси*, 2023. Вип. 29. С. 35-43.
113. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури. Київ, 1995. 543 с.
114. Орлик В. М. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній). *Укр. іст. журн.* 2007. Ч. 1. С. 94-104.
115. Падалка С. С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000-ні рр.). *Укр. іст. журн.* 2013. Ч. 4. С. 48-62.
116. Падалка С. С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? *Укр. іст. журн.* 2016. Ч. 4. С. 108-122.
117. Падалка С. С. Українське село 1990-2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін. *Укр. іст. журн.* 2008. Ч. 4. С. 169-184.
118. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959-1980. Київ: Наук. думка 1980. 287 с.
119. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років. *Укр. іст. журн.* 1991. Ч. 1. С. 18-29.
120. Перехрест О., Тітка О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941-1945 рр. *Український селянин: зб. наук. пр. Черкаси*, 2021. Вип. 25. С. 30-42.
121. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 150 с.
122. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія. Черкаси: Вид-во ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
123. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. Москва, 1966. Т. 1. 491 с.
124. Першин П. Н. Нариси аграрної революції в Росії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1969. 419 с.
125. Петраускас А. В. Бортництво сільського населення давньоруського часу на середньому Подніпров'ї. *Укр. іст. журн.* 2003. №3. С. 38-42.
126. Портнова Т. В. Селянин і цивілізація: взаємодія міської та сільської культур в українській думці другої половини XIX століття. *Київська старовина: наук. іст.-філолог. журн.* 2011. №2. С. 47-54
127. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. пол. XIX ст. – поч. XX ст.). *Укр. іст. журн.* 1999. Ч. 3. С. 23-33.
128. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: проблема ідентичності. *Український селянин: зб. наук. пр. Черкаси*, 2019. Вип. 21. С. 142-147.

129. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 році. *Укр. іст. журн.* 2011. Ч. 1. С. 34-51.
130. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття ХХ століття). У 2-х кн. Кн. 1 / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 846 с.
131. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття ХХ століття). У 2-х кн. Кн. 2 / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 818 с.
132. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
133. Рибак І. В. Російська імперія: поліетнічність, територіальне розташування, занепад та розпад: навч. посіб. Кам'янець-Подільський, 2017.
134. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1923 рр. Київ: Рідний край, 1995. 95 с.
135. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
136. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1967. 191 с.
137. Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х років ХХ ст. Вінниця, 2005. 256 с.
138. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Укр. іст. журн.* 2013. Ч. 3. С. 113-127.
139. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла І на території Правобережної України. *Укр. іст. журн.* 2005. Ч. 3. С. 101-110.
140. Священко З. В. Селянські рухи початку ХХ ст. в Російській імперії як чинник соціальних змін. *Український селянин: зб. наук. пр.* Черкаси, 2019. Вип. 21. С. 40-44.
141. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ: Шлях, 2003. 232 с.
142. Селянство Черкащина в добу Української революції 1917-1921 рр.: зб. док. і матеріалів. Черкаси, 2017. 180 с.
143. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-і – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів, 2002. 292 с.
144. Сільське господарство України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сільське_господарство_України (дата звернення 18 квітня 2019 р.).
145. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.

146. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ: Арій, 2013. 656 с.
147. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ, НКВД 1918-1839 гг.: док. и материалы. Москва: Росспэн, 2000. Т. 1. 864 с.
148. Сокирська В. В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. *Український селянин*: зб. наук. пр. Черкаси, 2018. Вип. 20. С. 35-39.
149. Стецкевич В. В., Гандрабура Н. Я. «Аграрна реформа» нацистської окупаційної влади (1941–1944 рр.). *Питання аграрної історії України*: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпро: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. С. 137-141.
150. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. Київ, 1996. 184 с.
151. Темірова Н. Наукові підходи до агрокультури у великих господарствах на зламі ХІХ-ХХ ст. *Український селянин*: зб. наук. пр. Черкаси, 2023. Вип. 29. С. 62-67.
152. Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л. А. Шепотько. Київ: Урожай, 1991. 235 с.
153. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ с.: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський, 2010. 728 с.
154. Хмель І. В. Аграрные преобразования на Украине. 1917-1920 гг. Киев: Наук. думка, 1990. 240 с.
155. Хміль І. В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. Київ: Інститут історії України, 2000. 90 с. (Історичні зошити)
156. Хорошун Б. Від голоду до голоду. Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30 ті рр. Київ, 1998. 192 с.
157. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків: Видавництво САГА, 2008. 376 с.
158. Чуян І. Л. Становлення мережі чеських аграрних поселень в Україні (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник аграрної історії*: наук. журн. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2022. Вип. 39-42. С. 61-67.
159. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). Київ, 1997. 67 с.
160. Шевченко В. М. Реформи 1860-1890-х рр.: сучасне трактування. *Укр. іст. журн.* 2013. Ч. 5. С. 117-123.
161. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. *Укр. іст. журн.* 2010. Ч. 2. С. 75-85.
162. Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.). *Укр. іст. журн.* 2020. Ч. 4. С. 29-45.
163. Шляхов О. Б. Підприємницька діяльність селян Півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах торговельного флоту

- АзовоЧорноморського басейну). *Питання аграрної історії України: Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Дніпро: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. С. 26-34.*
164. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Укр. іст. журн.* 1991. Ч. 2. С. 54-63.
165. Якименко М. А. Селянська колонізація Півдня України у другій половині ХІХ ст. *Укр. іст. журн.* 1987. Ч. 2. С. 37-44.
166. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.). *Укр. іст. журн.* 1996. Ч. 1. С. 3-14.